

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ 1988-1993-Ի ՄԻՋԵԻ

ԶԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հազար ինն հարիւր ութսունեօթի վերջերուն, յատկապէս Հոկտեմբերէն սկսեալ, յատկ էր որ Ղարաբաղի հարցը զբաւերէր ուշքն ու ուրուշք համայն հայութեան: Արեւ Աղանբեկեանը, Սերկէյ Միկոյեանը, եւ Զօրի Բալայեանը, որոնք այցելել էին արտասահման՝ ունեցել էին լուստես արտայայտութիւններ: Խորհրդային Միութեան ղեկավար Միխայիլ Կորոպաչովն այցելել էր Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները 7-10 Դեկտեմբեր 1987-ին, ուր սփիւռքահայ ազգային երեք կուսակցութիւններ անջատարար պահանջադիր էին ներկայացուցել իրեն՝ ի խնդիր Ղարաբաղի Խորհրդային Հայաստանի միացման: 1988-ի Փետրուարին Ստեփանակերտի եւ Երեւանի մէջ սկսան զանդուածային ցոյցեր ի նպաստ համահայկական պահանջին, որոնք սաստկացան Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Գերագոյն Խորհուրդի 20 Փետրուար 1988-ի որոշումնագիրէն ետք այդ վերջինը կը պահանջէր Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Խորհուրդին Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Խորհրդային Հայաստանին:

Այսպէ՛ս էր որ Ղարաբաղի, այլ իսուքով ասած՝ Հայկական Արցախի Հարցը զարձաւ առաջնահերթ եւ իր վրան կեդրոնացուց հայութեան ջանքն ու ճիգը՝ արգարացի լուծման մը համար: Հայկական Հարցի հետապնդումն ու այդ ուղղութեամբ Սփիւռքի մէջ կատարուող աշխատանքները հարկադրաբար արձանագրեցին որոշ թուլացում մը, սակայն՝ ո՛չ զաղար: Այսպէս ալ մնաց իրաց վիճակը, որովհետեւ 1988-էն ետք Արցախեան Հարցը անցաւ նորանոր փուլերէ եւ հասաւ մինչեւ ազգային ինքնորոշման ազատագրական եւ պաշտպանողական կռիւներուն: Աւելին՝ իրարայաջորդ կարգ մը բնական եւ արուեստական դէպքեր — Հիւսիսային Հայաստանը պատուհասող մեծ երկրաշարժը 7 Դեկտեմբեր 1988-ին, որ խլեց քսան հինգ հազարէ աւելի զոհ, անոր նախորդած ազր-

պէջճանական ջարդերը Սուժկայիթի մէջ եւ մինչեւ Յունուար 1990 տեւող սպանդը Պարուի մէջ, Սուժկայիթէն մինչեւ Պարու տարածուող ժամանակի ընթացքին հայերու բռնի դաղթը ազրպէյճանական հողերէն, Խորհրդային Միութիւնը տարանջատման առաջնորդող դէպքերը, Խորհրդային Հայաստանի անկախութեան հռչակագիրը եւ անկէ տարի մը ետք՝ կատարուած հանրաքուէով մը Հայաստանի անկախ պետութեան վերականգնումը, 23 Սեպտեմբեր 1991-ին, Հայաստանի Հանրապետութեան ստացած միջազգային ճանաչումը եւ 2 Մարտ 1992-ին Հայաստանի անդամակցութիւնը Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան — ո՛չ միայն լարուած պահեցին հայութիւնը Մայր Հայրենիքին եւ Սփիւռքին՝ այլ կեդրոնացուցին ամէն ճիգ ու աշխատանք ի նպաստ ազերիական շրջապատումի ենթարկուած Հայաստանի, ինքնորոշման համար մարտնչող Արցախի եւ Հայաստանի ազետահար շրջանին վրայ:

Այսուհանդերձ՝ 1988-1993-ի ընթացքին Հայկական Հարցը որոշ զարգացում մը արձանագրեց Սփիւռքի մէջ եւ Հայաստան-Թուրքիա միջպետական յարաբերութիւններու ծիրէն ներս՝ Արցախեան տագնապէն յառաջացած երեւոյթներու պատճառով:

1987-ի Նոյեմբերին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. հովուապետական այց մը տուաւ Միացեալ Նահանգներու հայութեան, եւ, հասկնալի պատճառներով, եղաւ զուսպ եւ զզուշաւոր՝ իր արտայայտութիւններուն մէջ՝ ի հակադրութիւն Ազանրեկեանի եւ այլոց բացայայտ ու թեւաւոր խօսքերուն: Այսուհանդերձ՝ Թուրքիա մօտէն հետեւեցաւ Վեհափառի խօսքերուն եւ արտայայտութիւններուն, մանաւանդ որ ամերիկահայերը կը հետապնդէին 24 Ապրիլ 1988 թուականը Քոնկրէսի որոշումով «Հայկական Յեղասպանութեան Յիշատակութեան Համազգային Օր» հռչակել տալ, եւ առ այդ՝ լծուեր էին որոշ աշխատանքի որ ամէն յոյս կը ներշնչէր յաջողութեան եւ ուստի մտահոգութիւն եւ իրարանցում կը պատճառէր Թուրքին:

Ըստ թրքական Հիւրրիէթ Թերթի Ուաշինկթընի զրասենեակի հաղորդումներուն՝ Թուրքիա «մեծ մտահոգութեամբ» հետեւեցաւ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի խօսքերուն, որոնց համաձայն «կը հաւատամ որ օր մը դարձեալ պիտի հաւարուինք Արարատ լեռան շուրջ, [եւ] մեր երազները պիտի իրականանան» եւ աւելին՝ «Հայկական Յեղասպանութիւնը պէտք է ճանաչում գտնէ»⁽¹⁾: Ըստ Թուրքերուն՝ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսն առ այդ ուղղակի խօսեր էր ԱՄՆի նախագահ Ռիկընին եւ անուղղակի կերպով ալ՝ ՄԱԿի ընդհանուր քարտուղար Փերէզ Տը Քուելարին հետ, իսկ այս բոլորէն առաջ Վազգէն Ա. արդէն իսկ դիմեր էր Եկեղեցիներու Հա-

մաշխարհային Խորհուրդին, որ իր կարգին որոշ գեր էր խաղացեր Եւրոպայի Խորհրդարանի 18 Յունիս 1987-ի Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչումին մէջ:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին խօսքերէն «անհանգստացած» թրքական իշխանութիւններն իրենց մօտ հրաւիրեցին Անգարայի մօտ խորհրդային դեսպան Ալպերթ Չերնիշեվը եւ թուրք պաշտօնատար Այհամ Քամէլի բերնով յայտնեցին, թէ «Վազգէն Ա. պարզ քաղաքացի մը չի կրնար նկատուիլ եւ խորհրդային կառավարութեան յատուկ արտօնութեամբ է որ Ամերիկա գացած է: Այդպիսի անձնաւորութիւն մը ենթակայ է խորհրդային օրէնքներուն եւ հոգեւոր առաջնորդն է ամբողջ Հայոց: Հետեւաբար, չի կրնար Ամերիկայի մէջ պատիլ՝ բերնին եկածը ըսելով եւ զրգոելով այն հաւաքականութիւնները՝ որոնք հանդարտ նստած են իրենց տեղերը», որուն ի լուր՝ խորհրդային դեսպանը պատասխանեց, թէ կատարուած դիտողութիւնները «իսկոյն պիտի փոխանցէր Մոսկուա», իսկ «Կաթողիկոսը ինչ որ ըսած է [ը]՝ ըսած է [ը]՝ իրրեւ իր անձնական տեսակէտը», եւ աւելցուց թէ «Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւններու սա չըջանին, Հայոց Կաթողիկոսի մը արտասանած խօսքերը չեն կրնար վնաս հասցնել այդ յարաբերութիւններուն»⁽²⁾:

Շատ դիւրագրգիւ էին դարձեր թուրքերը: Այսպէս՝ թրքական Ճիւմհիւրիէթ թերթի Ուաշինկթընի թղթակիցը հեռագրեց իր թերթին, թէ, Կորպաշեւի Միացեալ Նահանգներ այցելութեան օրերուն, Տիկ. Ռաիսա Կորպաշեւ ԱՄՆ-ի բոլոր փոքրամասնութիւններու ներկայացուցիչներէն ընդունած էր միմիայն Հ.Բ.Ը. Միութեան ղեկավարութիւնը, իսկ Ուաշինկթընի Մամլոյ Կեդրոնին մէջ կայացած հանդիպումի մը ընթացքին Խորհրդային Միութիւնը ներկաներուն ծանօթացնելու նպատակով բոլորին տրամադրուած գիրքերուն մէջ կար նաեւ Հայաստան վերնագիրով զրքոյկ մը, որ 1987-ին լոյս էր տեսեր Նոյնստի գործակալութեան կողմէ, եւ ապա աւելցուց թէ «Պատմական Հայաստանի սահմանները Կասպից ծովէն մինչեւ Սեւ ծով, եւ հարաւի կողմէն ալ մինչեւ Միջերկրական կ'երկարի [ն]», որմէ ետք, ըստ անոր, կար անդրադարձ մը հայկական կոտորածներուն, 24 Ապրիլ 1915-ին եւ Հայկական Յեղասպանութեան, երբ սպաննուեցաւ բնակչութեան կէսէն աւելին, եւ զանգուածային այս սպանդէն էր որ ծնունդ առաւ Ափիւոքը⁽³⁾:

Խորհրդային Հայաստանի մէջ 1988-ի փետրուարեան զանգուածային ցոյցերէն, Խորհրդային Միութեան ղեկավարութեան 26 Մարտին եւ ապա Յուլիսին Ղարաբաղի հարցով հայրե-

նարնակ եւ արցախարնակ հայութիւնը դժգոհ ձգող դիրքորոշումէն եւ Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուսի ղեկավար Կարէն Դեմիրճեանի Սուրէն Յարութիւնեանով փոխարինումէն ետք դէպքերն արձանագրեցին արագ զարգացում ո՛չ միայն հայրենի քաղաքական կացութեան մէջ՝ այլ մանաւանդ մինչ այդ զուպանակուած պահանջներու հրապարակային զրսեւորումին: Ժողովրդային պոռթկումին դէմ եւ գոհացնելու համար հանրային կարծիքը՝ օրւան իշխանութիւնը յապաղած քայլով մը կայացուց որոշում մը 22 Նոյեմբեր 1988-ին, զոր ստորագրեցին «Հայկական ՍՍ Հանրապետութեան Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան Նախագահ» Հրանդ Ոսկանեանը եւ նախագահութեան քարտուղարը: Ըստ այդ որոշումին՝ «Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան Գերագոյն Սովետը որոշում է.

«1. Դատապարտելով 1915 թուականին Օսմանեան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանութիւնը, որպէս մարդկութեան դէմ ուղղուած ծանրագոյն յանցագործութիւն, Ապրիլ 24-ը յայտարարել հայերի ցեղասպանութեան գոհերի յիշատակի օր:

«2. ՍՍՀՄ Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան առաջարկութիւն ներկայացնել հայերի 1915 թուականի ցեղասպանութիւնը ճանաչելու եւ դատապարտելու մասին:

«3. Յանձնարարել Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների Խորհրդին Հայաստանի Արհմիութիւնների Խորհրդի հետ համատեղ քրննութեան առնել ու լուծել Ապրիլ 24-ը ոչ-աշխատանքային օր յայտարարելու հարցը, [եւ] հանգստեան օրերից մէկը տեղափոխել այդ օրը»⁽⁴⁾:

Թուրքիան անմիջական եւ նկատառելի հակազդեցութիւն մը ցոյց չտուաւ Խորհրդային Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդի այս որոշումնագիրին դէմ, պարզօրէն անոր համար որ Խորհրդային Միութիւնը որուն բաղկացուցիչ տասնհինգ հանրապետութիւններէն մէկն էր Սովետական Հայաստանը՝ լաւ յարաբերութիւններու մէջ էր Թուրքիոյ հետ եւ Հայաստանը հարուածած երկրաշարժէն ետք արդէն իսկ ձերբակալուած էին Ղարաբաղ Կոմիտէի հարիւր յիսուն գործիչները եւ Հայաստանն ու Սփիւռքը կլանուած էին երկրաշարժի եւ Արցախի հարցերով:

Ըստ Անդարայի մօտ Խորհրդային Միութեան ղեսպան Չերնիշեվի՝ 1989-ի սկզբնական շրջանին «միջնորդաբար դրական է եւ փոխադարձ վստահութիւնը արագօրէն կ'աճի», մինչ նոյն օրերուն Թուրք պաշտօնատար մը կը յայտնէր, թէ «խոր հասկացողութիւն» կար Խորհրդային Միութեան եւ Թուրքիոյ միջեւ եւ թէ Թուրքերը գոհութեամբ կ'ընկալէին «Թուրքիոյ արեւելեան շրջանին եւ նե-

դուցներուն զծով իրենց պահանջներէն հրաժարելու խորհրդային-
 ներու կեցուածքը»⁽⁵⁾: 1989-ին Թուրքիա եւ Խորհրդային Միու-
 թիւն կնքեցին որոշ համաձայնագրեր օդային տարածութեան,
 հիւպատոսարաններու բացումին, եւ ցամաքային սահմանին վրայ
 երթեւեկի կայանի մը հաստատումին մասին: Նախընթաց տարին
 թուրք եւ խորհրդային առեւտուրը կրկնապատկուեր եւ հասեր էր
 եօթը հարիւր միլիոն տոլարի գումարի մը՝ շնորհիւ 1987-ին սկսած
 խորհրդային կազմի Թուրքիա արտածումին: 1988-ին Թուրքիա
 ներածեց 1-2 միլիաո խորանարդ մեթր բնական կազ, իսկ յաջորդ
 տարին՝ 2-4: Սովետները կը ծրագրէին թուրք կապալառուներու
 յանձնել կազգուրման կայաններու, հիւանդանոցներու, պան-
 դոկներու եւ կօշիկի գործարաններու կառուցումը, որ պիտի ընդ-
 գրկէր Կովկասէն Մոսկուա տարածքը: Անգարա նոյնիսկ Մոս-
 կուայի առաջարկեց չորս հարիւր միլիոն տոլարի վարկ մը՝ պայ-
 մանով որ անոր կէսն ըլլար ներածումը թրքական ապրանքներուն-
 իր կարգին՝ Մոսկուա խոստացաւ արեւելեան Թուրքիան դուրս
 ձգել զսակական զէնքերու առընչութեամբ բանակային կայունաց-
 ման բանակցութիւններէն, որոնց ընթացքին Արեւելք եւ Արեւ-
 մուտք պիտի բանակցէին ոչ-կորիզային զէնքերու քանակի կրր-
 ճատման շուրջ: Իսկ ՄԱԿի մէջ Թուրքիան շարունակեց ութսուն
 առ հարիւր համեմատութեամբ քուէարկել ի նպաստ խորհրդային
 տեսակէտներուն⁽⁶⁾: Այս բոլորին որպէս հետեւանք, երբ 7 Դեկ-
 տեմբեր 1989-ին, Խորհրդային Միութեան փոխ վարչապետ Լեւ
 Վորոնին այցելեց Անգարա՝ երկու կողմերն ստորագրեցին հա-
 մադործակցութեան փրոթոքոյ մը տնտեսութեան եւ ճարտարար-
 ւեստի մարզերուն մէջ, որ կը նպատակադրէր 1990-1991-ի շրջա-
 նին երկկողմանի փոխանակումներու եւ ներդրումներու գումարը
 հասցնել երկուքէն երեք միլիաո տոլարի⁽⁷⁾:

Այսուհանդերձ՝ Թուրքիան որոշ չափով մը սկսաւ մտահոգ-
 իլ իր զաշնակից Արեւմուտքէն՝ մանաւանդ հայահոծ հաւաքա-
 կանութիւններ ունեցող Ֆրանսայի եւ մասնաւորապէս ԱՄՆ-ի մէջ
 կատարուող յայտարարութիւններէն եւ յառաջ տարուող հայանը-
 պաստ ֆանքերէն: Իրաւ ալ՝ 1988-ի Փետրուարին հարցապնդուե-
 լով Ֆրանքո-Հայկական Չայնասփիւռէն՝ Ֆրանսայի արտաքին
 գործոց նախարար Շարլ Փասքուա յայտարարեց, թէ «Թուրքիոյ
 ներկայ իշխանութիւնները հայերու հետ կրնան լիզու գտնել այն
 օրը, երբ ընդունին որ այդ [1915] շրջանի իրենց երկրին դեկա-
 վարները պատասխանատու են գանուած անգթութիւններուն եւ
 ցեղասպանութեան, թէեւ իրենք ուղղակի պատասխանատուութեան
 բաժին մը չունին այդ հարցին մէջ, այլ ժառանգորդներն են իրենց

պատմութեան եւ հայրենիքին»⁽⁸⁾։ Յեղասպանութեան հարցի բննարկման միջազգային համագումարին, որ տեղի ունեցաւ 1989-ի Դեկտեմբերին եւ որուն մասնակցեցան Հայ եւ Ֆրանսական Զօրակցութեան Ընկերակցութիւնը, Ֆրանսացի քաղաքական գէմքեր Սիմօնն Վէյլը, Լուի Մերմալը եւ Ալէն Գարինիօնը՝ Ֆրանսայի Մարդասիրական Աշխատանքներու Պետական Նախարար Պերնար Գուշնէրը «ցեղասպանութիւն» որակեցին 1915-ի ջարդերը։ Այս առթիւ յստակ կը դառնար, որ «այս հաստատումով Ֆրանսական կառավարութիւնը կը վերադառնայ այս հարցին շուրջ 1981-էն 1986 տարիներու իր դիրքորոշումներուն, որոնցմէ հետացած էր 1986-էն ի վեր»⁽⁹⁾։

Սակայն Ֆրանսայէն աւելի թուրքերը կը նեղացնէին ԱՄՆ-ի Քոնկրէսին մէջ ձերակուտական Ռապրթ Տոլի եւ իր համախոհներուն տարած լուրջ աշխատանքները։

1988 թուականը նախագահական ընտրապայքարի տարին էր Միացեալ Նահանգներուն մէջ, որուն ընթացքին ձորճ Պուշ մէկէ աւելի անգամներ յայտարարեց թէ Ամերիկան ճանչնալու էր Հայկական Յեղասպանութիւնը, եւ թէ եթէ ինք ընտրուէր նախագահ՝ պիտի միանար Քոնկրէսին յիշատակելու համար զոհերը 1915-1923 շրջանին, թէպէտեւ այժմու թրքական Հանրապետութիւնը պատասխանատու չէր նկատեր «1915-ի դէպքերուն» համար։ Աւելին՝ Պուշ յայտարարեց, որ եթէ նախագահ ընտրուէր՝ պիտի մղէր Թուրքիոյ ղեկավարները որ աշխարհացրիւ հայութեան հետ երկխօսութեամբ լուծէին «զիրար հակադրող տարբերութիւնները»⁽¹⁰⁾։

ձորճ Պուշ նախագահ ընտրուեցաւ 1988-ի Նոյեմբերին, սակայն հակառակ իր խոստումներուն՝ ինք, իր վարչութեան պետական քարտուղարութիւնը եւ Թուրքիոյ համակիր խորհրդականներ, ձերակուտական Ռապրթ Պիրտի գլխաւորութեամբ, զիմեցին ամէն միջոցի որպէսզի ձախողէր ձերակուտական Պապ Տոլի կողմէ 29 Սեպտեմբեր 1989-ին Միացեալ Նահանգներու Մերակոյտին ներկայացուած Բանաձեւ Թիւ 212-ը, որ կ'առաջարկէր 2A Ապրիլը հռչակել «Հայկական Յեղասպանութեան Զոհերու Յիշատակի Ազգային Օր»։

Երբ 17 Հոկտեմբեր 1989-ին ԱՄՆ-ի Մերակոյտի իրաւագիտական յանձնախումբը ընդունեցաւ առաջարկուած բանաձեւը՝ Թուրքիան իրար անցաւ եւ զօրաւոր կերպով հակազդեց, որպէսզի կարենար ձախողեցնել Մերակոյտի լիակատար նիստի վաւերացումը հայնպատ բանաձեւին։ Թրքական խորհրդարանին մէջ, 18 Հոկտեմբեր 1989-ին, նախքան ԱՄՆ-ի Մերակոյտի իրաւագի-

տական յանձնախումբին նիստը, Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Մասուտ Երլմազն արդէն սպառնացեր էր թէ Անգարայի կառավարութիւնը «կրնայ իր յարաբերութիւնները Ուաշինկթընի հետ վերաանուութեան ենթարկել, եթէ ամերիկեան Քոնկրէսը վաւերացնէ Հայկական ցեղասպանութեան մասին բանաձեւ մը, որ կը քննարկուի այժմ»⁽¹¹⁾, որմէ ետք «առժամեայ միջոցառումներ» որդեգրեց ԱՄՆ-ի դէմ: Այսպէ՛ս էր որ Թուրքիան սպառնաց սահմանափակել գործունէութիւնը իր հողին վրան գտնուող ամերիկեան տասներկու ռազմական յաններուն, արդիւն է թռչքները Քոնիայի մէջ կայք հաստատած ամերիկեան էֆ. 16 ռազմական օդանաւերուն, 36-էն 24-ի իջեցնել Ինճիրլիկի ամերիկեան օդանաւերուն քանակը, նուազեցնել նաեւ թիւը ամերիկեան ռազմանաւերուն, որոնք կը գտնուէին թրքական նաւահանգիստներուն մէջ, եւ կրճատել ամերիկեան զինուորականներու երթեւեկը Թուրքիոյ տարածքին վրայ⁽¹²⁾: Թուրքիոյ բուն մտաւարութիւնը, սակայն, Ուաշինկթընի մօտ Թուրքիոյ դեսպան Նիւզէթ Քանտեմիրը պարզեց 18 Նոյեմբեր 1989-ին, երբ յայտարարեց, թէ «Թուրքիոյ ուղղուած ամբաստանութիւնը հայերու կողմէ առաջին քայլ մըն է յետագային պահանջելու համար թրքական հողերը եւ արդարացնելու հակաթուրք ահաբեկչութիւնը»⁽¹³⁾: Երկու օր ետք, 20 Նոյեմբերին, Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարն սպառնաց զիմէլ «նոր միջոցառումներու» եթէ բանաձեւն ընդունուէր, որմէ ետք ալ մերժեց ընդունիլ նոյնիսկ՝ «բանաձեւին մեղմացուած մէկ տարբերակ»ին թելադրանքը, զոր ամերիկեան պետական շրջանակներ կատարեցին⁽¹⁴⁾: Մեծ Եղեռնի 75-ամեակի սեմին՝ ԱՄՆ-ի Մերակոյտի քննարկման դրուեցաւ բանաձեւ 212-ը: Ու երբ յաջորդական զոյգ մը քուէարկութիւններու ընթացքին ձախողեցաւ ըստ ժողովական կանոնի անսահմանափակ վիճարանութեան զադրեցման առաջարկը՝ ձերակուտական Պապ Տոյն ստիպուեցաւ ետ քաշել բանաձեւին աւրնշուող իր պահանջը, եւ Թուրքիան խորունկ շունչ մը առաւ⁽¹⁵⁾:

Երբ ԱՄՆ-ի մէջ աշխատանք կը տարուէր հայանպաստ բանաձեւի մը յաջողութեան ի խնդիր՝ Թուրքիոյ պետական շրջանակները հայկական ցեղասպանութեան իրենց յառաջ տարուող ուրացման քաղաքականութեան ծիրէն ներս՝ նախագահ Քենան էվրէնի ձեռամբ բացումը կատարեցին էրզրումի թանգարանին «հայկական ջարդ»ի բաժինին: Այս առիթով՝ էվրէն յայտարարեց առանց խզնելու, թէ «դարերով եղբայրարար ապրեր էին թուրքերն ու հայերը, սակայն Առաջին Աշխարհամարտին հայերը միացան մեր թշնամիներուն եւ սկսան ջարդել թուրքերը»՝ իր կարգին՝

վարչապետ Էօզայ եկաւ աւելցնելու, թէ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին «ցաւալի դէպքերու ընթացքին երկու կողմերն ալ շատ տառապած են եւ այսպիսի դէպքեր անգամ մըն ալ կրկնուելու չեն»⁽¹⁶⁾ :

Մինչ այդ՝ Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներուն մէջ Թուրքիան ինքզինք գտաւ քրտական յեղափոխական շարժումին դէմ, որ 1984-էն ի վեր տեղի էր տուեր արիւնալի բախումներու եւ դաժան փոխադարձութեանց: Ըստ թրքական թերթերուն՝ հայեր կը գործակցէին քիւրտներուն հետ՝ առանց որ որեւէ թերթ կարենար տալ որեւէ լուրջ ապացոյց: Քայլ մը առաջ անցնելով թուրք մամուլի արտայայտութիւններէն՝ Հիւրրիէք եզրակացուց, թէ «հայերու [ն] գլխաւոր նպատակն է [ը] ստանալ Թուրքիոյ արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան 22 նահանգները, զորս կը կոչեն Պատմական Հայաստան», եւ որպէսզի ազդեցիկ դառնային իր չափազանցումները՝ անիկա տուաւ երկար մէկ ցանկը Ատրեամանի, Ազրբի, Արդուիւնի, Պայպուրթի, Պինկէօլի, Պիթլիսի, Տիարպաքըրի, Էլազըզի, Խարբերդի, Երզնկայի, Էրզրումի, Կիւմիւշհանէի, Հաքիարիի, Կարսի, Մալաթիոյ, Մարտինի, Մուշի, Ռիզէի, Սղերզի, Տրապիզոնի, ԹունՏելիի, Ուրֆայի եւ Վանի⁽¹⁷⁾ :

Միւս կողմէ, սակայն, Թուրքիա շարունակեց արեւելեան նահանգներուն մէջ տեղաւորել այն թուրքերը, որոնք ներգաղթեցին Պուլկարիայէն, եւ որոնց թիւը կը հաշուէր տասը հազարէն աւելի՝ 1989-ի Յունիսին⁽¹⁸⁾ : Այս վերաբնակեցումը ուղղակի մէկ կրկնութիւնն էր այն մէկուն, զոր համիտեան իշխանութիւնները կատարել էին Աֆղանիստանէն հասած խրխրդներու պարագային: Ոչ միայն այսքան, այլ Լոնտոնի Ֆայնեմըրլ Թայմզի համաձայն «Թուրք կառավարութիւնը նկատի կ'առնէ [ը] Խորհրդային Միութենէն շուրջ 5000 մսխէթ թուրքեր ընդունելու ծրագիրը»⁽¹⁹⁾ :

Այս բոլորէն վեր, սակայն, թրքական վկայութիւններու տուեալներով իսկ, յուսահատօրէն վատթար վիճակ մը կը ներկայացնէին արեւելեան նահանգները: Նեճաթի Տողրու եւ Փերիհան Չազըրօղլու կը գրէին 28 Սեպտեմբեր 1987 թուակիր իրենց մէկ յօդուածով, որ կը կրէր «Թուրքիոյ անտառամշակութային դերն ու տնտեսական կարելորութիւնը» վերնագիրը՝ թէ Թուրքիոյ «աշխարհազրային երեք զօտիները՝ կեղրոնական, արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան Անատոլուն՝ կը գտնուէին անապատացման վերահաս վտանգին առջեւ»⁽²⁰⁾, երբ անդին՝ Թուրքիոյ Անտառամշակութեան գրասենեակի տնօրէն Իսմայիլ Էօզթահրամանը դիտել կու տար, թէ 1900-ական թուականներուն սկիզբները Սա-

րրգամիշի անտառներուն տարածութիւնը իննսուն հազար հեքթար էր, մինչ այժմ անիկա նուազեր ու հասեր էր երեսուն հազարի⁽²¹⁾ :

Իր կարգին՝ Թերեհիւման կը գրէր 1990-ի կէսերուն, թէ Թուրքիոյ արեւելեան շրջաններէն արեւմուտք եւ արտասահման կը կատարուէին մեծ գաղթեր, յատկապէս Կարսէն, էրզրումէն եւ Արզուիւնէն: Միայն 1989-ին էրզրումէն գաղթեր էին 54,444 հոգի, իսկ Կարսէն եւ Արարատի ու էրզրումի շրջաններէն գաղթողներու տարեկան միջինն էր մօտ հարիւր հազար: Մէկ քսանամեակի ընթացքին Կարսի 1950-ի 800.000 հաշուող բնակչութիւնը կորսնցուց 200.000: Արզուիւնի 1980-ի 228.977 մարդ հաշուող բնակչութիւնը նուազեր էր 11.56 տոկոսով եւ եղեր 226,338: Արեւելեան Անատոլուի քաղաքներուն մէջ իրենց դուռերը փակեցին մօտ հարիւր դպրոցներ ուսանողութեան չգոյութեան պատճառով: Շեշտը զնելով յատկապէս նախկին Հայկական Կարս քաղաքին վրայ՝ Թերեհիւման կը գրէր, թէ «գաղթի շեշտուած օրինակը կու տայ Կարսը. վերջին հինգ տարուան ընթացքին աւելի քան 80 հազար հոգի լքած է քաղաքը. կեդրոնական մասին մէջ փողոցներ կան, որոնք բոլորովին ամառացած են. ով որ կրցած է՝ ծախած է [իր] կալուածները, [իսկ] ով որ չէ կրցած՝ եղածին պէս ձգած ու մեկնած է»: Շրջանին մէջ հրատարակուող թերթեր լեցուն էին վաճառելի կալուածներու յայտարարութիւններով, մինչ պատասխանատու մը կ'ըսէր թէ «եթէ այս ընթացքը կասեցնող միջոցառումներու չդիմենք՝ ժամանակ մը ետք Կարս պիտի վերածուի քաղաքի մը, ուր ուրուականներ կ'ապրին: Կարս ունի ո՛չ շարժանկարի սրահ եւ ոչ ալ թատրոն, ահա թէ ինչո՞ւ համար շրջանը աքսորավայր կը նրկատուի. ոչ մէկ պաշտօնեայ կ'ուզէ հոն երթալ»⁽²²⁾ :

Ոչ միայն այսքան, սակայն: Նոյն Թերեհիւմանին մէջ Քերիմ Սալլամ կը գրէր թէ Վանն իր «դժբախտ ճակատագրին» լքուած քաղաք մըն էր, որ «չատ անփառունակ վիճակ մը կը պարզէ»: . . . «Զրօսաշրջական նպատակներով բացուած վարկերէն ոչ մէկը տակաւին ներգրումի վերածուած է, ոչ մէկ ձեռնարկ կատարուած է: . . . Գիւղերը տակաւին ջուր չունին . . . գիւղացիները կը խնդրեն որ քիչ մը խնամք տարուի իրենց նահանգին, ուրկէ հիմա ամէն մարդ կը գաղթէ անգործութեան հետեւանքով»⁽²³⁾ :

2.

Երբ վերոյիշեալ վիճակը կը պարզէին Սեւրի դաշնագրի հիմամբ հայապատկան ճանչցուած Վանի շրջանը եւ Հայաստանի նորակազմ առաջին հանրապետութեան սահմաններէն ներս գրտ-

նույն Կարսի, Սարըղամբշի, Արարատի շրջանները եւ այլ վայրեր՝ անդին Խորհրդային Հայաստանի մէջ 1988-ին եւ մանաւանդ անոր յաջորդ տարին լարուածութիւնը հասաւ ծայրագոյն աստիճանի՝ ըստ Կոմկուսի օրուան առաջին քարտուղար Սուրէն Յարութիւնեանի: Եօթը հարիւր հազար հայեր կը մնային անտուն եւ անօթեան հողի եւ բնակավայրի պակասէն, իսկ երկրին քաղաքական վիճակը օրէ օր կը վատթարանար ու կը դառնար պայթուցիկ՝ Արցախի եւ այլ տեսակի հարցերով: Ի տես այս կացութեան՝ Մոսկուայի ժողովրդական Երեսփոխաններու ժողովին ունեցած իրելոյթին մէջ 31 Մայիս 1989-ին ի միջի այլ պահանջներու՝ Սուրէն Յարութիւնեան առաջարկեց ժողովէն ճանչնալ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութիւնը, դատապարտել Թուրքիան եւ պահանջել հատուցում⁽²⁴⁾: Նոյն հանդիպումի ընթացքին էր, որ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի նախագահ եւ երեսփոխան Վիկտոր Համբարձումեան խօսեցաւ յանդուգն ճառ մը, ուր ըսաւ ի միջի այլոց, թէ «մենք մեր կառավարութենէն կը խնդրենք մշտապէս նկատի ունենալ այս փաստը, որ ոչ միայն ամբողջ Խորհրդային Միութիւնը՝ այլ անոր ժողովուրդներէն իւրաքանչիւրը ունի ոչ միայն տնտեսական՝ այլեւ քաղաքական շահեր»: Իրրեւ օրինակ՝ բերաւ Արեւմտեան Հայաստանի գրաւեալ հողերու պարագան, եւ շեշտեց թէ «եւր արտաքին գործերու մինիստր Մուսթոֆա ժամանակին հայ ժողովուրդին անունով յայտարարեց, թէ ինք կը հրաժարի Կարսի մարզի եւ այլ տարածքի վերագործի պահանջներէն, ուր 1915 թուականին կատարուեց էր Հայոց Յեղասպանութիւնը, որ յայտնի է ամբողջ աշխարհին՝ կը ստէր: Ան այդպիսով բրտօրէն կ'ոտնակոխէր Խորհրդային Միութեան ժողովուրդներէն մէկուն՝ հայ ժողովուրդին զգացումներն ու շահերը: Հայ ժողովուրդը խաղաղութեան կողմնակից է: Ոչ ոք կ'առաջարկէ այս հարցով ուժ գործադրել: Սակայն մենք յոյս ունինք, որ այս հարցը ապագային կը գտնէ իր խաղաղ լուծումը»: Ապա Համբարձումեան նկատել տուաւ, թէ արտասահմանի կարգ մը պետութիւններ եւ Եւրոխորհրդարանը պաշտօնապէս ճանչցան եւ դատապարտեցին Օսմանեան Թուրքիոյ կողմէ 1915-ին իրագործուած հայերու ցեղասպանութիւնը: Հետեւաբար՝ անհրաժեշտ էր որ նոյնը ընէր Խորհրդային Միութեան կեդրոնական իշխանութիւնն ալ, մանաւանդ որ՝ Խորհրդային Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը առ այդ պաշտօնական դիմումնադիր մը ներկայացուց Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Խորհուրդին⁽²⁵⁾:

Թրքական թերթերու ուշադրութենէն չվրիպեցաւ Ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումեանին ճառը, եւ Կիւնայտընն իր 8

Մեկտեմբեր 1989-ի համարով յայտարարեց, թէ «հայերը կարող
կը սրահանջեն»⁽²⁶⁾։ Ըստ Ազրպէյճանի Շէյխուլիսլամ Ալլահշիւ-
քիւր Փաշապաղէի Կիւնայտընի կատարած յայտարարութեան՝ Վ-
Համբարձումեանն իր յայտարարութիւնը կատարեց շեշտակի
նայելով Կորպաշովի աչքերուն, եւ Խորհրդային Միութեան Գե-
րագոյն Խորհուրդի թրքական ծագումով երեսփոխանները, ո-
րոնցմէ մէկն ալ ի'նքն էր, «ստուեցանք այդ խօսքերը լսելով։ Կոր-
պաշով նայեցաւ առանց արտայայտութիւն մը ունենալու եւ ձայն
չհանեց»⁽²⁷⁾։

Տակաւ կազմայուծուող Խորհրդային Միութեան Գերագոյն
Խորհուրդին մէջ նման ճառ մը, որքան որ ալ բլլար յանդուգն,
չէր կրնար փոխել եւ չփոխեց ալ Խորհրդային Միութեան արտաքին
քաղաքականութիւնը։

Երբ 28 Նոյեմբեր 1989-ին Խորհրդային Միութեան Գերա-
գոյն Խորհուրդը վերացուց Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար
Մարզի Կեդրոնէն՝ այսինքն Մոսկուայէն կառավարուելու վար-
չածներ եւ գայն կրկին ենթակայ դարձուց Խորհրդային Ազրպէյ-
ճանին՝ Հայաստանի մէջ ընդվզումի ալիքը հասաւ իր դազաթնա-
կէտին։ Առ այդ՝ Խորհրդային Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը
ո՛չ միայն վերամիաւորման որոշումն առաւ Խորհրդային Հայաս-
տանի եւ Լեոնային Ղարաբաղի՝ այլ նոյն նստաշրջանին օրակար-
գի հարց բրաւ 16 Մարտ 1921-ի ուս-թրքական պայմանագրի քա-
ղաքական եւ իրաւական գնահատումը։ Այս հարցով զբաղող
յանձնաժողովի նախագահ երեսփոխան Հրաչիկ Սիմոնեան յայտ-
նեց ժողովին, թէ յանձնաժողովն իր լրումին չէր հասցուցած այդ
հարցին ուսումնասիրութիւնը⁽²⁸⁾։ Իրականութեան մէջ՝ առանց
առնելու Հայաստանի կարծիքն ու հաւանութիւնը՝ այս դաշնագրով
Խորհրդային Ռուսիան Հայաստանի հաշուոյն Ազրպէյճանի զիջած
էր Նախիջևեանը, եւ Թուրքիոյ՝ Կարսն ու Արտահանը՝ ընդհանուր
զիծերու մէջ հետեւելով Այեքսանդրապոլի դաշնագրին որ չեղեալ
յայտարարուած էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան
կողմէ, եւ որով կ'որոշուէր հանրաքուէ կայացնել այս շրջաննե-
րուն մէջ՝ եթէ այդ մէկը փափաքէր Հայաստանի Հանրապետու-
թիւնը։ Այս հարցի բնութեան ընթացքին էր, որ խօսք առաւ Սերո
Խանգաղեանը եւ արժարձեց Նախիջևեանի հարցը։

Այս շիկացած միջնորդութիւն մէջ, 9 Դեկտեմբեր 1989-ին,
Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Անաթոլի
Մկրտչեանն օտար թղթակիցներու շնորհած իր մէկ հարցազրոյցի
ընթացքին դատապարտեց Թուրքիոյ եւ Խորհրդային Հայաստանի
միջեւ 1921-ին կատարուած սահմանագծումը եւ յայտարարեց թէ

այդ համաձայնություններ «կայսերապաշտ զաշնագիր» մըն էր, որ իրագործուած էր առանց Հայաստանի հաւանութեան, եւ որով հայկական հողեր Խորհրդային Միութեան կողմէ ապօրէն կերպով տրուեր էին Թուրքիոյ: Անիկա յայտարարեց թէ հայկական էին Արեւելեան Թուրքիոյ որոշ շրջաններ, ուր կը գտնուէր նաեւ Հայաստանի ազգային խորհրդանիշն եղող Արարատը: Անաթոլի Մկրտչեան պահանջ շնորհայտացուց հայկական հողերու վերադարձին, սակայն յստակօրէն արժարձեց 1915 թուականի Մեծ Եղեռնը, ու շեշտեց թէ աւելի քան մէկ միլիոն հայեր ջարդուած էին Օսմանեան Թուրքիոյ մէջ, բան մը զոր «չենք մոռնար եւ չենք ներեր»⁽²⁹⁾:

Խորհրդային Միութեան հակազդեցութիւնն այս բոլորին հանդէպ եկաւ հարցազրոյցի մը ընթացքին, զոր կատարեց Անգարայի մօտ Խորհրդային Միութեան դեսպան Ալպէր Չերնիշեվը, եւ որ լոյս տեսաւ Հիւրընկռի 8 Յունուար 1990-ի համարին մէջ: Ըստ անոր՝ Խորհրդային Միութիւնը հրաժարած էր Թուրքիայէն որեւէ հողային պահանջ ունենալէ՝ անոր ՆԱԹՕ-ի անդամակցութենէն իսկ առաջ, եւ «ներկայիս, մեր նախագահը, Կորպաչով յատկապէ՛ս նշած է թէ այլեւս հողային ոչ մէկ պահանջք ունինք ու չենք սպառնար մեր դրացիներուն: Կ'ուզենք լաւ յարաբերութիւններ մշակել» անոնց հետ⁽³⁰⁾:

Ի դէպ՝ այս հարցազրոյցը տեղի ունեցաւ Խորհրդային Ազգային Դեմոկրատիայի նախագահ Ալադ Մութալիպովի Թուրքիա այցելութեան առթիւ: Այդ հարցազրոյցի ընթացքին էր, որ Չերնիշեվ յայտարարեց թէ խորհրդային հանրապետութիւններէն Ուքրաինիան, Մոլտավիան, Ռուսիան, Վրաստանը, Ազրպէյճանն ու Հայաստանը չուտով սահմանային առեւտուրի պիտի ձեռնարկէին Թուրքիոյ հետ⁽³¹⁾:

Թրքական Կիւնէշ թերթի թղթակից Միահատ Սիրմէնի համաձայն՝ Խորհրդային Ազրպէյճանի կողմէ Հայաստանի դէմ դրօժադրուող շրջափակումին ի տես Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները «անակնկալ դիմում կատարեցին Թուրքիոյ, օգնութիւն ուզեցին եւ փափաքեցան որ Թուրքիոյ վրայով դուռ մը բացուի դէպի Հայաստան, ուրկէ թափ պիտի տրուի առեւտրական յարաբերութիւններու»⁽³²⁾:

Ընդառաջելով այս դիմումին՝ Կարսի եւ Ըղտըրի⁽³³⁾ գայմազամները տեսակցեցան Հայաստանի տեղական իշխանութիւններուն հետ, որուն ընթացքին հայկական կողմը փափաքեցաւ բացումը Նախիջևանի սահմանային դրան: Հարցին Անգարա փոխանցումէն ետք էր որ Կարսի գայմազամը յայտնեց, թէ Մոս-

կուսյի եւ Անգարայի միջեւ լուծուելիք հարց մըն էր անիկա: Խորհրդային Միութեան փոխ վարչապետ Վորոնինը, որ Անգարա այցելեց 24 նոյեմբեր 1989-ին՝ նախապէս յայտներ էր արդէն, թէ 1988-ին թուրք եւ խորհրդային առաջին ճամբուն՝ Սարփի բացումէն ետք՝ ցամաքային յաջորդ ճամբան պիտի ըլլար Նախիջեւանը, ապա՝ երկու կողմերը կը խորհէին տակաւին թափ տալ երկաթուղային հաղորդակցութեան⁽³⁴⁾:

Այդ օրերուն՝ երբ Պաքուի մէջ ազերի ազգայնական տարրեր եւ Խորհրդային Միութեան թուրք ժողովուրդներու ներկայացուցիչներ կը քննարկէին համաթրքական եւ համիսլամական բնդհանուր կազմակերպութեան մը ստեղծման կարելիութիւնը⁽³⁵⁾, ազերիները քաջալեր հանդիսացան Նախիջեւանի սահմանագիծին վրան գտնուող խորհրդային բանակի սարքաւորումները քանդելու եւ պահանջեցին սահմաններու բացումը Իրանի եւ Թուրքիոյ միջեւ, մինչ այդ՝ Թուրքիոյ սահմանին վրան արդէն իսկ քանդուեր էին 250 մեթր երկարութեան մը վրան գտնուող սարքաւորումները եւ բռնի բացուեր՝ Արաքսի վրայով Նախիջեւանը Թուրքիոյ կապող կամուրջը⁽³⁶⁾:

Կացութեան լրջութիւնը չվերապահու անգլիական Ծայնեկըլ Թայմզ ազդեցիկ թերթի ուշադրութեանէն: Յօդուածագիր Էտուրթ Մորթիմըր ահագանգ հնչեցուց, թէ «Թուրքերը կրնան միջամտութիւն մը ընել Կովկաս, եթէ Խորհրդային Միութիւնը տկարութիւններ ցոյց տալ սկսի այդ շրջանին մէջ»՝ ապա եզրակացնելու համար թէ հայ-ազերի բախումները իսլամ-քրիստոնեայ պայքար մը չեն եւ ցաւալի է որ շատեր այդպէս ցոյց տալ կը ջանան: Իսլամը չէ որ այսօր կը սպառնայ հայերուն, այլ թուրք եւ ազերի ազգայնականութիւնը, աւելի ճիշդը՝ համաթուրանականութիւնը, որ իբր մէկ ժողովուրդ կ'ընդունի թրքական ծագում ունեցող բոլոր ազգերը, եւ այդ ուղղութեամբ հայերը իր ճամբուն վրայ արգելք կը նկատէ, որմէ ետք յայտնեց իր բուն մտավախութիւնը, թէ «եթէ Խորհրդային Միութիւնը ամբողջովին կքի, ինչ որ մօտիկ հաւանականութիւն կը նկատուի այժմ, կամ եթէ Կովկասի մէջ փոխադարձ սպանդները բազմանան, կամ հայերը գրաւել փորձեն Նախիջեւանը, անհաւանական չէ որ Թուրքիան ալ Ազրպէյճանի կողքին չմիջամտէ Կովկաս: Եթէ այսպիսի բան մը պատահի՝ անկասկած հայերը պիտի սպաննուին նախկինէն ալ աւելի լայն շափով, թերեւս ալ Հայաստանը ամբողջովին մէջտեղէն պիտի վերանայ, իսկ հայերը պիտի բնաջնջուին իրենց հայրենիքին մնացած վերջին փոքրիկ մասին մէջ»⁽³⁷⁾:

Թուրքիոյ Հանրապետութեան նախագահ Թուրկուտ Էօզալ յատակացուց Թուրքիոյ դիրքը 1990-ի Մալխին կայացած մամլոյ ասուլիսի մը ընթացքին, թէ «Թուրքիա Եւրոպայի հաւասարակշռութեան համար կարեւոր ազդակ մը կրնայ դառնալ եւ կարեւոր դերակատարութիւն ունենայ Կովկասեան եւ պալքանեան գօտիններու [ն] մէջ: Սովետները տակաւին չեն պատասխանած Թուրքիոյ կողմէ ներկայացուած առաջադրանքներու [ն], որոնց նպատակն է ի մի բերել պալքանեան երկիրները, Կովկասը եւ Խորհրդային Միութեան հարաւակողմը գտնուող հանրապետութիւնները՝ գործակցութեան առաջադրանքով»⁽³⁸⁾: Աւելին, ըստ Էօզալի՝ «սերտ եւ բարեկամական՝ էին Թուրք եւ ամերիկեան յարաբերութիւնները, եւ գոյութեան իրաւունք չունէր Հայկական ցեղասպանութեան հարց մը, զոր ձգելու էր պատմագէտներուն: Իրենց կարգին՝ Թուրք-սովետական յարաբերութիւնները «սկսած են շատ աւելի զարգանալ եւ ամրապնդուիլ», իսկ Թուրքիա մտադիր չէր միջամտելու Խորհրդային Միութեան ներքին գործերուն, մինչ Ազրբայէյճանի պարագային՝ Թուրքիա պիտի քաջալերէր «խաղաղասիրական քայլերը [եւ] միջամտութիւն պիտի կատարէ [ը] գոյութիւն ունեցող հարցերու [ն]»⁽³⁹⁾:

Մալխեան այս ասուլիսի օրերուն էր, որ Պողազլի Համալսարանի դասախօսուհի Թանսու Զիլէր զայն քննադատեց հայոց հանդէպ «կակուղ խօսքեր» ըսելու ամբաստանութեամբ⁽⁴⁰⁾, մինչ Միլիէթի մէջ յօդուածագիր Եալչըն Տողանը յայտարարեց, թէ Տողրու Եոլ Կուսակցութեան ղեկավար Սիւլէյման Տեմիրէլ հարցադիր մը պիտի ներկայացնէր խորհրդարանին նախագահ Էօզալի այս կեցուածքին մասին: Ըստ յօդուածագիրին՝ երբ նախագահ Էօզալ կը գտնուէր Ամերիկա՝ Ուաշինկթընի մօտ Թուրքիոյ դեսպան Նիւզէթ Քանտեմիրի ընկերակցութեամբ Ֆիլատելֆիոյ մէջ տեսակցած էր չորս հայ ղեկավարներու հետ, որոնց մէջ կը գտնուէր Աեթ Մոմճեանը, եւ Էօզալի վերագրեց այն խօսքերը, թէ «Հայկական սպանդի մասին պնդումներն ու դէպքերը պատահած են Օսմանեան Կայսրութեան շրջանին: Ասոնք որեւէ կապ չունին Թուրքիոյ Հանրապետութեան հետ»⁽⁴¹⁾:

Ըստ Թուրք քաղաքագէտներու, կուսակցապետերու եւ լրբագրողներու՝ նախագահ Էօզալի ընթացքը կը հակասէր Հայկական Հարցի մասին Թուրքիոյ որդեգրած տեսակէտներուն: Անոնք կը պնդէին, թէ Օսմանեան Կայսրութեան փոխարինեց Թրքական Հանրապետութիւնը, եւ փոխուեցան լոկ անուն եւ քաղաքական իրավիճակ, սակայն շարունակուեցան պետութեան բարոյական անձնաւորութիւնն ու իրաւական իրաւունքները, եւ առ այդ՝ ըն-

դունելի չէր կրնար ըլլալ ճանաչումը ցեղասպանութեան, որովհետեւ «ցեղասպանութիւն չէ պատահած»: Այս բոլորէն մեկնելով էր որ Եալչըն Տողան եզրակացուց, թէ «էօզայի տեսակէտը եթէ ընդունուի՝ հարց կը ծագի նաեւ՝ թէ Լոզանի դաշնագիրը աւելորդ է ուրեմն: Եթէ Թուրքիա բոլորովին նոր հանրապետութիւն մըն էր՝ ի՞նչ հարկ կար անոր հետ Լոզանի դաշնագիր մը ստորագրելու»⁽⁴²⁾:

Իրականութեան մէջ՝ 1989-ի Ամերիկա իր այցելութեան՝ էօզալ յայտարարեր էր արդէն Հայկական ցեղասպանութեան առնչութեամբ, թէ «մէկ փամփուշտի հարց է... պարպենք եւ թող լմննայ...»: Այն ատեն, շատ հաւանաբար ըսել ուզեր էր որ վերջնական կերպով խօսելու էր այդ մասին եւ փակել հարցը՝ նոյնիսկ եթէ այդ ըլլար հայոց ի նպաստ որոշ զիջումով մը: Այդ առթիւ Մ. Սոյսալ գրեց Թերնիւմանի մէջ թէ Հայկական Հարցը 1915-ին նախորդող եւ անոր յաջորդող տարիներու պատահած դէպքերը մերժելու հարց մը չէր: Ընդհակառակը՝ վիճելի կէտը մեկնաբանութիւնն էր այդ դէպքերուն: Արդարեւ՝ օսմանեան տիրապետութեան օրերուն՝ թուրքերու կողմէ հայերու դէմ կատարուած արարքները «ցեղասպանութիւն սահմանումին մէջ կը մտնեն թէ ոչ»: Ըստ Սոյսալի՝ այդ մէկը պիտի ճշդուէր պատմագէտներու եւ իրաւագէտներու կողմէ, «եւ ո՛չ թէ ամերիկեան խորհրդարան»ին: Աւելին՝ եթէ Թուրքիան արտօնէր անոր որ բանար այդ ուղին՝ աշխարհի բոլոր խորհրդարաններն ու միջազգային մարմինները պիտի հետեւէին անոր: Ապա՝ թուրքին իսկական մտավախութիւնը որ տուն էր տուեր Տեմիրէլի, Թանսու Չիլլէրի եւ այլոց բողոքներուն՝ ա՛յն էր թէ ամերիկեան եւ այլ խորհրդարաններու կողմէ ցեղասպանութեան պիտի յաջորդէին «չեմ գիտեր ո՛ր յուշարձանին առջեւ պաշտօնական ներողութիւն խնդրելու ճնշումներ [ը], հատուցումներ [ը] եւ նոյնիսկ հողի պահանջներ [ը]»⁽⁴³⁾:

Թրքական զօրաւոր հակազդը որ ստացաւ բացայայտ ու ծածուկ նեցուկ զանազան կողմերէ՝ յաջողեցաւ ձախողեցնել հայանպաստ բանաձեւին բուհարկութիւնը Ամերիկեան Քոնկրէսին մէջ: Սակայն այս նոյն շրջանին ալ, երբ Խորհրդային Միութիւնն իրր գերուժ կը չէզոքանար արդէն՝ Թուրքիան սկսաւ կորսնցնել ՆԱԹՕ-ի մէջ յառաջադասի իրեն ընձեռուած դիրքը, այսուհանդերձ՝ այն յաղթանակով զոր անիկա տարաւ ամերիկեան Քոնկրէսին մէջ՝ հիմա անիկա յաջողեցաւ իր դիրքը զօրացնել որպէս շրջանային ուժ, երբ 2 Օգոստոս 1990-ին Իրաք ներխուժեց Քուէյթ:

Պորճրդային Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը, որ կազմուեցաւ բազմակուսակցական խորհրդարանական ընտրութիւններէ ետք՝ 23 Օգոստոս 1990-ին հրատարակեց «Հոչակագիր Հայաստանի Անկախութեան» որոշմնագիրը, որուն շուրջ կատարուած բազմապիսի վիճարանութիւններէ ետք՝ անիկա որոշեց թէ «Հայաստանի Հանրապետութիւնը սատար է կանգնում 1915 թուականին Օսմանեան Թուրքիայում եւ Արեւմտեան Հայաստանում հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման գործին»⁽⁴⁴⁾:

Այս միջոցին էր, որ 5 Սեպտեմբերին Թերեհիմանը եկաւ յուշելու, թէ Ծոցի տազնապին առթած յուզումներուն մէջ Թուրքիան կրցած էր անդրադառնալ թէ ունէր հարեւան նոր պետութիւններ՝ Վրաստանն ու Հայաստանը, որոնք անկախութիւն էին հռչակեր, թէ Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանը խաղաղութեան ճաղկեփունջեր էր ներկայացուցեր Թուրքիոյ՝ այն համոզումով որ Թուրքիան «սիրով պիտի դիմաւորէ անկախ Հայաստանը Խորհրդային Միութեան դէմ որպէս պատնէշ ընդունիլ»: Աւելին, ըստ թերթին՝ Թուրքերը դիտէին թէ «խնդրին էութիւնը այսպէս չէ: Հայաստան եթէ ուժ ամբարէ՝ Թուրքիոյ դէմ իր հայկական պնդումներն ու առաջարկները հետըզհետէ թափ պիտի ստանան: Եւ որոշ է, որ Ամերիկայի օժանդակութիւնը վայելող անկախ Հայաստան մը մեծ վտանգ կը սպառնայ [Թուրքիոյ]: Բայց նախ եւ առաջ անկախ Հայաստանը մեծ վտանգ պիտի սպառնայ թուրք Ազրպէյճանի [ն] եւ ազերի թուրքերուն», ահա թէ ինչո՞ւ համար անհրաժեշտ էր ձեռնաձայ չնստիլ՝ յայտարարելով թէ Խորհրդային Միութեան ներքին հարցերը մեզ՝ թուրքերս չէին հետաքրքրեր, այլ պէտք էր մօտէն հետեւիլ դէպքերու յետագայ զարգացումներուն եւ անոնցմէ յառաջացած քաղաքական եղելութիւններն արժեւորել «ամբողջ Միջին Արեւելքի պրիսմակէն»⁽⁴⁵⁾:

Խորհրդային Հայաստանի մէջ 23 Օգոստոսին հրատարակուած անկախութեան հռչակագիրը պաշտօնական առաջին քայլն էր, որ երկրին անուանումը պաշտօնապէս փոխեց Հայաստանի Հանրապետութեան, այսուհանդերձ՝ անիկա կը մնար Խորհրդային Միութեան մէջ որպէս բաղկացուցիչ մէկ հանրապետութիւնն անոր եւ իր սահմաններուն պաշտպանութիւնը տակաւին կը վստահուէր խորհրդային բանակին, որովհետեւ Հայաստան տակաւին չունէր ինքնուրոյն բանակ: Սակայն շուտով մտահոգիչ դառնալու սկսաւ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային վիճակը Ա-

զըրպէյճանի ի գործ դրած շրջապատումին շնորհիւ, որ ստեղծեց սղաճ եւ կենսական կարգ մը նիւթերու՝ յատկապէս փոխադրամիջոցներու եւ ջնուցման համար անհրաժեշտ վառելանիւթի եւ կազի անբաւարարութիւն: Այս պայմաններու տակ՝ Թուրքիան չունէր մտահոգուելու իսկական որեւէ պատճառ: Ազրպէյճան ամէն ճիգ բրաւ, որ Թուրքիայէն Լենինական⁽⁴⁶⁾ հասնող երկաթուղագիծը չօգտագործուէր Հայաստանի կողմէ: Առ այդ՝ Ազրպէյճան պաշտօնապէս դիմեց Թուրքիոյ, որ զազրեցնէր իր առեւտուրը Խորհրդային Միութեան հետ Լենինականի վրայով, որովհետեւ այդ մէկը «հայերի կողմից լարուած ծուղակ է»⁽⁴⁷⁾:

Երբ մէկ կողմէ Հայաստան կ'աշխատէր «բարի դրացիական լաւ յարաբերութիւններ» ունենալ Թուրքիոյ հետ՝ միւս կողմէ ցրտութիւն մը սկսաւ յառաջանալ Երեւան-Մոսկուա գիծին վրայ՝ յատկապէս 27 Մայիս 1990-ին Երեւանի կայարանին մէջ տեղի ունեցած արիւնահեղութենէն ետք՝ Արցախի հարցով, Հայաստանի անկախութեան հռչակումով, եւ կեդրոնական տեղեկատուական միջոցներու գործունէութեամբ եւ Հայաստանի ուսուցիչներու փոխանուհի Կալինա Ստարոփոյթովայի ալ բառերով՝ «խեղաթիւրումի եւ անարդարութեան դրսեւորումով»⁽⁴⁸⁾: Զեւով մը հակադարձել կարենալու համար վատթարացող այս կացութեան՝ տնտեսական հարցերու գծով Հայաստանի վարչապետին առաջին տեղակալ Հրանդ Բագրատեան յայտարարեց, թէ պէ՛տք էր որ Հայաստան պահէր ու զարգացնէր իր յարաբերութիւնները ոչ միայն Խորհրդային Միութեան քաղկացուցիչ այլ հանրապետութիւններուն հետ՝ այլ նոյն հետայն նոր կամուրջներ հաստատէր աշխարհի մնացեալ մասերուն հետ: Աւելին՝ անջատելով քաղաքականութիւնը առեւտուրէն՝ անհրաժեշտ էր առեւտրական կապեր հաստատել Թուրքիոյ հետ, որովհետեւ «Թուրքիոյ հետ առեւտուր ընել չի նշանակեր ընդգրկել թրքական քաղաքականութիւնը: Շատ բան ունինք առաջարկելիք եւ շատ բան կրնանք առնել անոնցմէ: Կրնանք ունենալ բարի դրացիական լաւ յարաբերութիւններ» թուրքերուն հետ⁽⁴⁹⁾:

Թրքական «պատուհանը»՝ ինչպէս որ կը կոչէին զայն Հայաստանի Հանրապետութեան նոր ղեկավարները՝ կը նկատուէր «կարելոր ազդակ մը Հայաստանի վերապրումին» համար:

Հիւրրիէթի թղթակիցին այն հարցին, թէ ի՞նչ էին Հայաստանի կեցուածքը 1915-ի ջարդերուն մասին եւ անոնց ազդեցութիւնը առաջադրուող փոխյարաբերութեանց վրայ՝ այլ ղեկավար մը յայտնեց յստակօրէն, թէ «երկուքը իրարու հետ չխառնենք»⁽⁵⁰⁾:

Անցնելով խօսքէն գործի՝ 17 Սեպտեմբեր 1990-ին կայացող Գերագոյն Խորհուրդի նիստին Հայաստանի կառավարութեան վարչապետ Վազգէն Մանուկեանն անհրաժեշտ նկատեց առեւտր-րական եւ տնտեսական կապեր հաստատել օտարերկրեայ պետու-թիւններու հետ: Իսկ թէ ինչ կը վերաբերէր Թուրքիոյ՝ անիկա դիտել տուաւ թէ «քաղաքական մարզի մէջ կարելոր է [Բ] զգոյշ ԸԼ-լալ, իսկ տնտեսական բնագաւառին մէջ անհրաժեշտ է [Բ] արագ քայլեր առնել եւ կապեր հաստատել»⁽⁵¹⁾, որմէ ետք խօսեցաւ հայ եւ թուրք մտաւուտ հանդիպումի մը մասին:

Հազիւ յայտարարութիւնը կատարուած՝ յաջորդ օրը, 18 Սեպտեմբերին, Իգտիրի մէջ հայկական պատուիրակութիւն մը տեսնուեցաւ թուրքերուն հետ, իսկ 19 Սեպտեմբերին ալ թրքական պատուիրակութիւն մը, որ կը բաղկանար Իգտիրի քաղաքապետէն եւ թրքական զինուորական ներկայացուցիչէ մը՝ Կարսի նահանգապետի զլխաւորութեամբ հանդիպում մը ունեցաւ Բաղրամեանի Շրջանային Խորհուրդի Գործադիր Կոմիտէի կեդրոնին մէջ հայկական պատուիրակութեան մը հետ, որ կը բաղկանար Բաղրամեանի շրջանի Գործկոմի նախագահէն, անոր երկու տեղակալներէն եւ Հայաստանի հոգաջրային նախարարութեան ներկայացուցիչէն⁽⁵²⁾:

Կողմերը քննեցին Արաքս եւ Ախուրեան գետերու խառնարանի շրջանին մէջ Սուրմալու կոշուելիք ջրամբարի մը կառուցումի եւ առ այդ՝ պիւտճէի մը հարցերը: Թրքական պատուիրակութիւնը համաձայն գտնուեցաւ ստեղծելու բարի գրացիական կապեր⁽⁵³⁾:

Անկախութեան Հռչակագիրէն ետք թրքական առաջին թերթը, որ մուտք գործեց Հայաստան՝ եղաւ Հիւրրիէթը, որ անմիջապէս տեսակցութիւններու ձեռնարկեց Երեւանի պատասխանատուներուն հետ: Այսպիսի տեսակցութիւններու ընթացքին էր, որ Հայաստանի արտաքին առեւտուրի նախարարը՝ Եսայի Ստեփանեանն ու թեթեւ ճարտարարուեստի նախարարութեան գործավարը՝ Մերուժան Յակոբեան շեշտեցին թրքական այս թերթի թղթակիցին, թէ «բոլորս [ալ] յաւ զիտենք, որ երկու ժողովուրդներուն միջեւ պատմական պատասխանատուութիւններ գոյութիւն ունին, սակայն մեզմէ ո՛չ մէկուն կեանքը կ'ապահովուի, եթէ ըսենք որ նախ բոլոր հարցերը լուծենք, ապա՝ յարաբերութեան ձեռնարկենք: Ես կրնամ ըսել, թէ Հայաստանի կառավարութիւնը այս հարցի մասին որոշ փոփոխութիւն կատարած է: Մեր նոր առաջադրանքն է նախ եւ առաջ առեւտրական կապերով սկսիլ, այնուհետեւ առիթը ներկայանալու պարագային՝ մեր միջեւ գոյութիւն

ունեցող բոլոր կնճիռները սեղանի վրայ դնել եւ լուծել»։ Նախարար Ստեփանեան յայտնեց, թէ մինչեւ 1975 Թուրքիայէն միսի ներածում կար Լենինական-Կարսի երկաթուղային ճամբով, եւ այժմ, 1990-ին, անհրաժեշտ էր զարկ տալ այս երկաթուղագիծին եւ բանալ Հայաստան-Թուրքիա սահմանին վրայ գտնուող Մարգարա-Տողուզափու ցամաքային ճամբան⁽⁵⁴⁾։

Կը թուի թէ սկզբնական շրջանին Թուրքիոյ պետական դիրքը դրական էր։ Ըստ Ճիւմհիւրիէթի՝ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան բանբեր Մուրատ Սուլկուր գոհունակութեամբ արտայայտուեցաւ Հայաստանի կողմէ կատարուած տնտեսական գործակցութեան առաջարկին մասին եւ յայտնեց, թէ Թուրքիա սկզբունքով տրամադիր էր այդ գործակցութեան, անմիջապէս աւելցնելու համար, թէ Հայաստանի առեւտրական նախարարը հեռագատկերային յայտարարութեան մը մէջ այդ բաղձանքը արտայայտած էր։ Թուրքիա մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէր փոխադարձ շահերու եւ բարեացակամ տրամադրութիւններու մղումով կատարուած առաջարկութեանց, թէ իրենք իրենց բոլոր զբաղմունքներուն հետ նման գործակցութեանց հաստատուած գոհունակութեամբ կ'ողջունէին, երբ իրարու ներքին հարցերուն միջամուխ չդառնալու եւ իրարու հողային ամբողջականութեան հանդէպ յարգանք ցոյց տալու տրամադրութիւն կար երկուստեք։

Անգարայի մէջ տեղի ունեցած մամուլային ասուլիսի մը ընթացքին Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործոց փոխ-նախարար Աշոտ Եղիազարեան տուաւ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութեան հանդէպ յարգանք ցոյց տալու հայկական տրամադրութիւն։ Եղիազարեան Անգարա կը գտնուէր Սեւ Մովեան Համագործակցութեան մը ստեղծումին համար կատարելի խորհրդակցական անդրանիկ ժողովին առիթով, որ տեղի ունեցաւ 1990-ի Դեկտեմբերի երրորդ շաբթուան ընթացքին։ Հայաստան որ Սեւ Մովեան երկիր մը չէր՝ խորհրդաժողովին մասնակցեցաւ Խորհրդային Միութեան փափաքով՝ Ուքրանիոյ, Վրաստանի եւ Ազրբայէյճանի կողքին⁽⁵⁵⁾։

Հայաստանի Թուրքիա այցելող բարձրաստիճան առաջին այս ներկայացուցիչը Սեւ Մովեան համագործակցութիւնը կը նկատէր հրաւէր մը «իրականացնելու համար Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ տնտեսական գործակցութիւն մը»⁽⁵⁶⁾։ Իսկ ի պատասխան լրագրողի մը հարցումին՝ թէ Հայաստան կ'ուզէ՞ր փոխել Մոսկուայի 1921-ի համաձայնագրով ճշդուած թուրք-հայկական սահմանները՝ Եղիազարեան յայտարարեց թէ «ճիշդ է որ հայկական խորհրդարանին մէջ քանի մը երեսփոխաններ կանգ առին

Թուրքիա-Հայաստան սահմանները բարեփոխելու հարցի մը վրայ, բայց Խորհրդարանը այդպիսի որոշում մը չէ քուէարկած: Այսինքրն՝ Հայաստանի կառավարութիւնը որեւէ պաշտօնական յայտարարութիւն չէ ըրած, թէ չի ճանչնար այժմու սահմանները: Որքան ատեն որ այդպիսի որոշում եւ յայտարարութիւն չկայ՝ կը նշանակէ որ այժմու սահմանները ի զօրու են»⁽⁵⁷⁾:

Այս հաւաստիացումէն երկու շաբաթ ետք, 7 Յունուար 1991-ին Անգարայէն հեռասփռուող «32-րդ Օր» յայտագիրով, որուն պատասխանատու խմբագիրն էր Մեհմէտ Ալի Պիրանտը՝ Թուրք Հանրապետութեան նախագահ Թուրկուտ Էօզալ հաստատեց կայացող հարցազրոյցի մը ընթացքին, թէ «Հայաստանի հետ ալ կարելի է տնտեսական կապեր հաստատել», եւ աւելցուց անմիջապէս, թէ «Հայաստանի հետ ալ վերջին տասը տարուան ընթացքին շատ ծանր հարցեր ունեցանք: Բայց հիմա հայերն ալ տեսան որ իրենց շահը կը պահանջէ մեզի հետ կապ հաստատել: Ես կը հասկընամ զիրենք եւ իրաւունք կու տամ [թէ] Հայաստանի համար աւելի շահաւոր է Թուրքերու հետ լաւ յարաբերութիւններ հաստատել: Մենք ալ այս պատճառաւ կը ծրագրենք տնտեսական յարաբերութիւններ հաստատել Հայաստանի հետ»: Ապա Էօզալ ճշդեց, թէ Թուրքիան պիտի բանար նախ Նախիջեւանի դուռը, ապա՝ Վերաստանի, որոնցմէ ետք էր միայն, որ «Հայաստանի հետ ալ կըրնանք բանալ մեր դռները»⁽⁵⁸⁾:

Նոյն հարցազրոյցի ընթացքին՝ Խորհրդային Միութեան հաւանական կազմալուծման Թուրքիոյ վրան ունենալիք ազդեցութեան մասին տրուած հարցումի մը ի պատասխան՝ Էօզալ յայտնեց թէ Թրքական Հանրապետութիւնն ունէր մշակութային եւ տնտեսական յարաբերութիւններ Խորհրդային Միութեան «Թուրք հանրապետութիւններուն» հետ, եւ թէ Թուրքիոյ եւ Արեւմուտքի փափաքն էր, որ Խորհրդային Միութեան «Թուրք եւ իսլամ հանրապետութիւնները չիյնան ծայրայեղ կրօնամոլութեան եւ յետադիմութեան մէջ եւ իբր օրինակ առնեն Թուրքիոյ լայիք եւ ժողովրդավար իրավիճակը»⁽⁵⁹⁾:

Պէտք է ըսել, թէ Թրքական մամուլն ու հեռատեսիլը նոյնանման կարծիք չունէին Հայաստանի հետ յարաբերութեանց շուրջ, ահա թէ ինչո՞ւ համար Թուրք լրագրող Ահմէտ Քապալըն շեշտօրէն քննադատեց Մեհմէտ Ալի Պիրանտի «32-րդ Օր» յայտագիրով Էօզալի արտայայտած գաղափարները Հայաստանի հետ կապերու հաստատման շուրջ, որպէսզի կարենար ըսել իր բո՛ւն ըսելիքը, որուն համաձայն՝ «պէտք չէ մոռնալ, որ Հայաստանի պաշտօն յանձնուած է Կովկասի մէջ Թուրքերու ու մահմետականներու դէմ

Իսրայելի մը դառնալ: Ամերիկա եւ Ռուսիա այդ երկրէն է որ պիտի իրականացնեն Պաքուի քարիւղին վրայ ձեռք դնելու գործողութիւնը»⁽⁶⁰⁾: Անշուշտ բացայայտ գրպարտութիւն մըն էր Քապաքլըին կարծիքը, այսուհանդերձ՝ անիկա յստակ մէկ արտացոլումն էր թուրք հանրային կարծիքին մէկ մասին:

Ըստ Թերնիւմանի՝ Հայաստան կը պատրաստուէր անվաւեր հռչակելու 1921-ի Կարսի դաշնագիրը, եւ «այն իրաւունքները զորս հայերը վերապահել կ'ուզեն թուրքիոյ հետ գործակցելով հանդերձ՝ վնասակար են թէ՛ թուրքիոյ եւ թէ՛ Նախիջևանի հարցին վրայ թուրքիոյ ունեցած խօսքի իրաւունքին»⁽⁶¹⁾, մինչ Հայաստանի հետ առեւտրական փոխյարաբերութեանց հաստատումը պիտի նշանակէր ազերիները դաշունահարել կոնակէն. երեք միլիոննոց Հայաստանի մը հետ առեւտուրի համար պէտք չէր որ դաւաճանէր թուրքիան «70 միլիոննոց թուրք հաւաքականութեան»: Բայց Թերնիւման հարց տուաւ տակաւին, թէ անպայման մերժելո՞ւ էր համագործակցութեան առաջարկը, որ կրնար որոշ շահ մը ապահովել թուրքիոյ, եւ մանաւանդ պատակտել Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւնները եւ տկարացնել հայկական լոպխական շարժումը, սակայն «չատ աննշան առաւելութիւններ» էին այս բոլորը՝ ստեղծուելիք անպատեհութեանց հետ բաղդատած⁽⁶²⁾:

Առեւտրական այս գործակցութեան մղում մը տալու համար Երեւան հրաւիրուեցաւ Մոսկուայի թուրք դեսպան Վոլքան Վուրալը: Թերնիւման շուշացաւ հակադարձելէ առնուած քայլին, որովհետեւ, ըստ անոր, անհրաժեշտ էր որ թուրքիան խուսափէր իր դեսպանը «Հայաստան զրկելով այն տպաւորութիւնը ձգելէ, թէ մեծ արտրժակ ունի այսպիսի գործակցութեան մը համար. ընդհակառակը՝ պէտք է պաղ վերաբերում ցոյց տայ եւ սպասէ տեսնելու համար թէ հայերը ինչպիսի՞ նոր քայլեր պիտի առնեն»: Սակայն քանի որ արդէն իսկ Երեւան հրաւիրուած էր թուրք դեսպանը՝ անհրաժեշտ էր որ թուրքիան պահանջէր, որ

«1. Հայաստանի խորհրդարանը պէտք է յայտարարէ, թէ կը ճանչնայ միջազգային համաձայնութիւններով ճշդուած սահմանները: Հայաստան պէտք է հրաժարի ուրեմն թուրքիոյ, Նախիջևանի, Ղարաբաղի եւ Վրաստանի իր հողային պահանջներէն. պէտք է լուծէ սահմանային հարցերու քննութեան [իր] յանձնախումբը. պէտք է ցրուէ հայ զինեալ բանակը եւ ետ ընդունի Հայաստանէն վտարուած ազերիները:

«2. Առաւելագոյն զիջումը, զոր թուրքիա կրնայ ընել ցեղասպանութեան հարցին մէջ, հետեւեալն է. առնուազն պիտի յայտարարուի որ ցեղասպանութեան պնդումը պատմական-ազգային

մական խնդիր մըն է, այսօրուան համար քաղաքական որեւէ նշանակութիւն չունի, եւ այդ ուղղութեամբ Թուրքիոյ դէմ քարոզչութիւն պիտի չկատարուի»⁽⁶³⁾:

Այս բոլորէն ետք էր որ Թերեհիմանի թղթակիցը եզրակացուց, թէ եթէ Հայաստան մերժէր այս պայմանները՝ անհրաժեշտ էր որ Սփիւռքը կշտացնէր զայն, եւ թէ եթէ 1920-ին Թուրքիան յաջողած էր հակառակ իր տկար ըլլալուն՝ «հիմա շատ աւելի զօրացած է եւ չի կրնար դաշունահարել ազերի թուրքերը եւ իր սեփական ապահովութիւնը»⁽⁶⁴⁾:

Հակառակ թեր ու դէմ կարծիքներու՝ Թուրք Հանրապետութեան նախագահ Թուրկուտ Էօզալը որոշեց իր կատարելիքը, եւ երբ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք Գարեգին Արք. Գազանճեանն ընդունեցաւ Անգարայի նախագահական պալատին մէջ՝ յայտարարեց անոր, թէ «սահմաններու բացման եւ առեւտրական յարաբերութեանց վերահաստատման եւ շատ առաջունէ կողմնակից էի եւ այժմ ալ կը խորհիմ թէ շատ տրամաբանական է»⁽⁶⁵⁾:

Ստեղծուած այս կացութեան մէջ էր, որ, Անգարայի իսկ հրահանգով, Խորհրդային Միութեան մօտ Թուրքիոյ դեսպան Վուբան Վուբալը այցելեց Հայաստան 1991-ի Ապրիլին: 8 Ապրիլին անիկա տեսակցեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանին հետ, իսկ երկու օր ետք ալ, 10 Ապրիլին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. Վեհափառին: Մնացեալ եւ միջանկեալ օրերուն Վուբալ տեսակցութիւններ ունեցաւ Հայաստանի Խորհրդարանի արտաքին յարաբերութիւններու նախագահ Դաւիթ Վարդանեանի, արտաքին առեւտուրի նախարար Եսայի Ստեփանեանի եւ այլ պատասխանատուներու հետ:

Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդի նախագահը խօսեցաւ թուրք դեսպանին հետ Հայաստանի մէջ տիրող քաղաքական իրավիճակի եւ տնտեսական կացութեան՝ ինչպէս նաեւ Խորհրդային Միութեան նախկին հանրապետութիւններուն միջեւ առկայ քաղաքական ու տնտեսական փոխյարաբերութիւններու նկատմամբ Հայաստանի ունեցած դիրքին մասին: Վուբալ խօսեցաւ թրքական զիրքորոշումէն՝ մանաւանդ Թուրքիոյ սահմանակից հանրապետութիւններուն մէջ դիտուող վերափոխումներու լոյսին տակ, յայտնեց Հայաստանի հետ բնականոն կապեր հաստատելու թրքական պատրաստակամութեան մասին՝ եւրոպական գործընթացի եւ Սեւ Մովհան տնտեսական համագործակցութեան ծրագրուող նախագծի շրջանակին մէջ, եւ յայտարարեց թէ պատրաստ էր աշխուժացնել կապերը տնտեսութեան, հաղորդակցութեան, գրօսաչրր-

Ղիկութեան եւ մշակութային մարզերուն մէջ: Վուրալ շեշտեց նա-
եւ թէ պիտի պաշտպանուէին Թուրքիա գտնուող հայկական պատ-
մական յուշարձանները եւ պիտի թոյլատրուէր հայերուն այցելել
անոնց: Իր կարգին՝ Հայաստանի Խորհրդարանի նախագահը
հաստատեց, թէ Հայաստան պատրաստ էր բանակցութեանց ձեռ-
նարկելու իրեն սահմանակից բոլոր պետութիւններուն հետ, նե-
րառեալ Թուրքիան, աշխուժացումին համար առեւտուրին, եւ
տնտեսական ու զբօսաշրջիկային կապերուն⁽⁶⁶⁾:

Լեւոն Տէր Պետրոսեանի հետ ունեցած իր տեսակցութեան
ընթացքին՝ Մոսկուայի մօտ Թուրք ղեսպան Վոլքան Վուրալը շեշ-
տեց, թէ Թուրքիոյ «անհանգստութիւն պատճառած էր ու յառա-
ջիկայ գործակցութեան հորիզոնը պիտի մթազնէր 1915-ի ցե-
ղասպանութեան օրինագիծը, որ ստորագրուած էր Հայաստանի
Խորհրդարանին կողմէ», իսկ Թուրքիան կը փափաքէր, որ «Հա-
յաստանի եւ Ազրպէյճանի միջեւ ծագած խնդիրները ոչ թէ զէնքով՝
այլ հաշտարար ճամբով լուծուին»⁽⁶⁷⁾:

Մուրթ էջմիածնի Մայր Աթոռին տրուած այցելութեան ըն-
թացքին ալ Թուրք ղեսպան Վուրալ փափաք յայտնեց Ամենայն Հա-
յոց Կաթողիկոսին, որ «աւելի ամրապնդուին հայ եւ Թուրք ժողո-
վուրդներու միջեւ յարաբերութիւններն ու բարի դրացնութեան
կապերը» եւ խնդրեց Վեհափառէն որ, որպէս պետր Հայաստան-
եայց Եկեղեցուոյ, իր նպաստը բերէր Հայաստանի եւ Թուրքիոյ
միջեւ «բարւօք յարաբերութիւններու հաստատման»: Հո՛ս ալ ա-
նիկա շեշտեց, թէ պիտի նորոգուէին Թուրքիոյ մէջ գտնուող հայ-
կական պատմական յուշարձաններ, պիտի պահուէին բարեկարգ
վիճակի մը մէջ եւ «պատմութեան [պիտի] փոխանցու[է]ին իբր
հայկական յուշարձաններ»: Այս առիթով՝ Թրքական Հիւրընկալ-
օրաթերթը հաստատեց թէ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսը «գորակցութիւն
յայտնած է Հայաստանի կառավարութեան կեցուածքին», իսկ
Թրքական Անաստուլու լրագրական գործակալութիւնն իր կողմէ ա-
ւելցուց, թէ Հայոց Հայրապետն իր գրոյցին ընթացքին անդրա-
դարձած էր Լեւոնային Ղարաբաղի հայոց ինքնորոշման իրաւուն-
քին⁽⁶⁸⁾:

Ըստ Պոլսոյ Մարմարա օրաթերթին՝ Հայաստանի պատաս-
խանատուներն առաջարկեցին Թուրք ղեսպանին «որ ամենակարճ
ժամանակի մէջ Թուրքիոյ հետ բացուի սահմանային առեւտուրը»
եւ առ այդ՝ անոր յանձնեցին նախահամաձայնութեան գիրի մը
պատճէնը, որուն ընկերացան քանի մը ցանկեր Հայաստանէն ար-
տածելի եւ Թուրքիայէն ներածելի ապրանքներու, որմէ ետք ար-
տաքին առեւտուրի նախարար Եսայի Ստեփանեանն առաջնորդեց

Թուրք ղեսպանը Երեւանէն կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ գրանուող Մարգարա սահմանային գուռը, որ փակ էր, եւ դիտել տուաւ անոր, որ այս կէտին վրան կառուցելի կամուրջով մը «կարելի պիտի ըլլայ ցամաքային անցք մը ապահովել Թուրքիայէն դէպի Երեւան»⁽⁶⁹⁾։

Ըստ Թրքական Ճիւմհիւրիէթ օրաթերթին՝ «ծայր աստիճան դրական եւ յուսադրիչ» էր ղեսպան Վուքան Վուրալի Հայաստան այցելութիւնը, որովհետեւ այս այցելութեան ընթացքին էր, որ Հայաստան հաստատեց, թէ որեւէ պահանջ չունէր «Արեւելեան Անատոլուի վրայ», իսկ Հայաստանի Խորհրդարանին նախապէս առած որոշումը «Թուրքիոյ ուղղեալ չէ [ր]»։ Ըստ թերթին՝ հանդիպող կողմերը յայտնած էին, որ պէտք էր մոռնալ անցեալը եւ նայիլ ապագային, եւ թէ հանդիպումներու ընթացքին «ցեղասպանութեան խօսք չեղաւ»։ Աւելին՝ բարձր ընդունելութեան եւ ջերմ վերաբերումի արժանացած Թուրք ղեսպանին հայերն առաջարկած էին գործակցիլ զանազան մարզերէ ներս եւ զարգացնել սահմանային առեւտուրը, գործակցիլ մշակութային եւ գիտական զետնի վրայ, փոխանակում կատարել ուսանողներու, արուեստագէտներու, եւ այլնի, նախապատրաստական աշխատանք կատարել զբօսաշրջիկութեան զարգացումին համար եւ մշտատեւ դարձնել եւ շարունակել Երեւան-Անգարա երկախօսութիւնը։ Երբ խօսք բացեցաւ Ղարաբաղի մասին՝ Թուրք ղեսպանը նշեց, թէ «հայերը իրաւունք չունին Ղարաբաղէն, այսինքն [իրաւունք չունէին] Ազրբայէյճանէն հող պահանջելու», որուն գէժ որեւէ հակազդեցութիւն չցուցարեբեցին հայերը, այլ ըսին միայն թէ «Թուրքիա կըրնայ կարեւոր դեր խաղալ Կովկասի մէջ կայուն իրավիճակ ստեղծելու տեսակէտէ», եւ, ըստ թերթի եզրակացութեան՝ «զնդակը հիմա Թուրքիոյ քով է»⁽⁷⁰⁾։

Թուրք ղեկավարներուն մօտ կազմուած հասկացողութեան համաձայն՝ յարաբերութիւններու մշակումը Թուրքիոյ հետ կենսական եւ ճակատագրական կարեւորութիւն կը ներկայացնէր Հայաստանի համար, եւ այս յարաբերութեանց գինը պէտք էր որ ըլլար մոռացումը Հայկական Յեղասպանութեան եւ վերջնական հանգամանքը Թուրք եւ հայ սահմաններուն՝ ըստ 1921-ին կնքուած դաշնագիրերուն։

Այս մտածելակերպը եւ եզրակացութիւնը իրենց լաւագոյն գրասեւորումը գտան Էօզալի այն խօսքերով, զորոնք անիկա արտասանեց Ֆիլատելիոյ համալսարանին մէջ Ամերիկա իր այցին դէմ բողոքող հայ երիտասարդի մը ի պատասխան։ «Հայաստան ի՞նչ կրնայ ընել եթէ միայն թշնամիներով շրջապատուած ըլլայ»՝

Հարց տուաւ թուրք նախագահը: «Մենք մեր ձեռքը երկարեցինք, Հայաստանի հետ յարաբերութիւն պիտի մշակենք՝ ըսինք, մեր դեսպանն ալ Երեւան զրկեցինք: Այս պատճառաւ մոռնանք այն ինչ որ պատահեր է 76 տարի առաջ: Ներքին պատերազմի հետեւանքով մեծ թիւով թուրքեր, հայեր եւ քիւրտեր մեռան: Այս բոլորը կապ չունին թուրքիոյ Հանրապետութեան հետ»⁽⁷¹⁾:

Այս բոլորին որպէս հետեւանք՝ երկուտեք ի յայտ եկան կարգ մը թեթեւ փոփոխութիւններ: Ճամբորդական դիւրութիւններ ընծայուեցան Հայաստանի հայոց՝ զէպի թուրքիա, ինչպէս որ անոնք եղան մանր առեւտուրի համար: Թրքական օդային տարածքը բացուեցաւ Երեւան երթեւեկող օդանաւերու առջեւ, ինչպէս որ թրքական նաւահանգիստները տրամադրելի դարձան Հայաստանի համար եկած ապրանքներու թուրքիոյ վրայով ցամաքային անցքի համար: Ըստ շրջան ընող գրոյցներու՝ նոյնիսկ բացուեցաւ Մարգարա-Տողուզափու կամուրջը: Այս բոլորէն խանդավառ՝ Երեւանեան ձայնասփիւռը յայտարարեց, թէ «սահմանագիծը կեանքի ճանապարհ է դարձել», այսուհանդերձ՝ չհաստատուեցան դիւանագիտական բնականոն յարաբերութիւններ եւ դեսպանական փոխանակում՝ նոյնիսկ Հայաստանի լրիւ անկախացումէն ետք, իսկ երկուտեք ծանր կշռեցին Ղարաբաղեան Հարցի արձանագրած նոր զարգացումները, որոնք Գետաչէնի եւ Մարտակերտի զէպերուն պատճառով հայոց համար դարձան աննպաստ՝ 1991-ի երկրորդ կիսամեակին: Առ այդ՝ անդրադառնալով Ղարաբաղեան Հարցին՝ Հայաստանի Խորհրդարանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեան յայտարարեց, թէ անցեալին «Հայաստանի հողերու բաժանումէն վերջ Կարսը թուրքիոյ տրուեցաւ եւ Կարսի հայ բնակչութիւնն ալ գանգուածային տեղահանութեան ենթարկուեցաւ, այս պատճառաւ Կարսի մէջ հայկական ոչինչ մնաց: Այսօր նոյնը բնել կ'ուզեն Ղարաբաղի մէջ, ուր ժողովուրդը բանի տեղահանութեան վտանգի[ն] հետ դէմ յանդիման կը գրտնուի»⁽⁷²⁾:

Այս յայտարարութիւնը որ լոյս տեսաւ խորհրդային Տեսակետներ եւ Իրականութիւններ շաբաթաթերթին մէջ՝ անոր ընծայուած հարցազրոյցի մը առիթով՝ իրար անցուց թրքական մամուլը, որ չուշացաւ կրկնելու խօսքերը հայ նախագահին, մինչ Խորհրդային Միութեան մօտ թուրք դեսպան Վոլքան Վուրալ յայտարարեց ամբարտաւան կերպով, թէ «Կարսը միշտ թրքական քաղաք մը եղած է: Հայաստանի դրացիներէն ոեւէ մէկը այդ երկրին տալիք հող չունի: Երբ Հայաստան կը գտնուէի՝ յարգելի Լեւոն Տէր Պետրոսեանին դիտել տուի որ զրգոյիչ արտայայտութիւններէ խուսա-

փիլ պէտք է: Ուրեմն լաւ կ'ըլլայ որ Հայաստանի կառավարութիւնը լաւ բմբունէ Կարսի վերաբերեալ պատմական իրողութիւնը եւ յարգանք ցուցաբերէ իր զրացիներուն իրաւունքներուն [եւ] շահերուն նկատմամբ»⁽⁷³⁾:

Իրականութեան մէջ՝ Տէր Պետրոսեան Կարսի հարց մը մէջտեղ չէր դրած, այլ բացատրելու համար Ղարաբաղի ներկայ կացութիւնը՝ զայն զուգահեռականի էր բերած Կարսի հետ, մինչ Մոսկուայի թուրք ղեսպանը յառաջ կը քչէր Կարսի թրքական քաղաք մը ըլլալու յերիւրանքը՝ առանց իսկ պահիկ մը յամենալու զարաբաղեան տագնապին վրայ:

4.

Տասն ինն Օգոստոս 1991-ին նախագահ Կորպաչովի դէմ կատարուած պետական հարուածի ձախող փորձէն ետք ղէպքերն սկսան զահաւիճ ընթանալ Խորհրդային Միութեան մէջ, մինչ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցաւ հանրաքուէ մը 21 Սեպտեմբեր 1991-ին, ըստ Խորհրդային Միութեան մէջ ի զօրու եղող սահմանադրական օրէնքներուն, անկախութեան եւ Խորհրդային Միութենէն անջատման առընչութեամբ, որուն մասնակցեցան Հայաստանի քուէարկելու իրաւունք ունեցող 2,163,967 քաղաքացիներէն 2,056,791 հոգի, որոնցմէ 2,042,617 մարդ քուէարկեցին ի նպաստ Հայաստանի անկախութեան, որ հանդիսաւորապէս հռչակուեցաւ 23 Սեպտեմբեր 1993-ին. անկէ կարճ ատեն մը ետք ժողովրդական քուէարկութեամբ տեղի ունեցաւ ընտրութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին:

Նախագահ ընտրուեցաւ Լեւոն Տէր Պետրոսեանը:

Թուրք հեռատեսիլի եւ մամուլ լրագրող Մեհմէտ Ալի Պիրանտ որ այդ օրերուն այցելիւր էր Հայաստան՝ իր տունդարձին Միլիէթի մէջ գրեց Լեւոն Տէր Պետրոսեանի ընտրական յաղթանակին առթիւ, թէ «Լեւոն Տէր Պետրոսեան ընտրութիւնը շահեցաւ եւ այս ղէպքը ցոյց կու տայ Հայաստանի շահեկան մէկ ձգտումը: Որովհետեւ Լեւոն Տէր Պետրոսեանն է, որ քապուկները խորտակած է եւ Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւնները ստեղծելու թեզը առաջ քշած է: Ան է որ «Մեր անցեալը չմոռնանք, բայց մէկզի դնենք

մեր զգացումները, [որովհետեւ] մեր շահերը կը պահանջեն, որ թուրքիոյ հետ յարաբերութիւն հաստատենք»՝ կրցած է ըսել եւ այս տեսակէտը պարտադրել այնպիսի հաւաքականութեան մը, որ հարիւրամեակներէ ի վեր զայրոյթի կը մատնուի երբ գլուխը վերցնելով Ազրը⁽⁷⁴⁾ լեռը կը տեսնէ: [Այս] կը նշանակէ թէ հայ հաւաքականութիւնը եթէ մեզ արդար կամ անիրաւ կերպով ամբաստանէ՝ դէպի արեւմուտք բացուիլ կը նախընտրէ թուրքիոյ ճամբով՝ փոխանակ Մոսկուայի»⁽⁷⁵⁾:

Ըստ Ալի Պիրանտի՝ հայերը կ'ուզէին թուրքիոյ հետ սահմանային դուռերու բացումը, երկաթուղային եւ օդային ուղիներու հաստատումը, եւ նոյնիսկ՝ Երեւան-Տրապիզոն օդային գիծ մը, սակայն՝ «եկէք եւ տեսէք, որ թրքական պիւրոֆրասին տակաւին կը տնտնայ: Կառավարական մակարդակի վրայ ամէն մարդ կ'ընդունի, սակայն ոչ ոք կը շարժի»: Աւելին՝ վերջերս Երեւան այցելած պատուիրակութեան մը ըսեր էր Հայաստանի նախագահը, թէ «մենք մեր ձեռքը երկարեցինք: Զեզմէ ալ նոյնը կը սպասենք: Ե՞րբ պիտի շարժիք»: Այս բոլորէն ետք Ալի Պիրանտ եզրակացուց, թէ ամէն ձեւով թուրքիոյ ի նպաստ էր Հայաստանի հետ հաստատել տնտեսական յարաբերութիւններ, իսկ այսպէս ընելով թուրքերը վշտացուցած պիտի շրջային ազերիները, իսկ անոնք ալ պէտք չէր որ կաշկանդէին թուրք արտաքին քաղաքականութիւնը կովկասի մէջ: Ըստ թուրք թղթակիցին՝ Անգարա «ժամ առաջ՝ շարժման անցնելու էր», այլապէս անիկա կը կորսնցնէր «ոսկիի պէս առիթ մը», որովհետեւ Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ տակաւ պիտի զօրանային անոնք՝ որոնք դէմ էին նախագահ Տէր Պետրոսեանի քաղաքականութեան, եւ «կ'ուզեն շարունակել թուրքիոյ հետ թշնամական յարաբերութիւնները», եւ այն ատեն կը կորսուէր ստեղծուած նպաստաւոր մթնոլորտը: Աւելին՝ եթէ արագ չշարժէր թուրքիան՝ Ամերիկա եւ Ֆրանսա կրնային այդպէս ընել, բանալ Արեւմուտքի դռները Հայաստանին առջեւ եւ ստիպել Անգարան որ ինքն ալ ընէր այդպէս⁽⁷⁶⁾: Այս բոլորէն ետք՝ Մեհմէտ Ալի Պիրանտ հեռատեսիլային իր «32-րդ Օր» յայտագիրի ներկայացումներէն մէկուն կէսը յատկացուց Հայաստանին եւ Ղարաբաղին, որ ըստ պոլսահայ Մարմարային՝ «իր անկողմնակալութեամբ եւ բարեացակամ մերձեցումով, նաեւ գեղարուեստական կատարելութեամբ, արժանի էր ջերմ գնահատանքի»⁽⁷⁷⁾:

Հակառակ որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը երկրորդ անգամ ըլլալով իր անկախութիւնը հռչակեր էր 23 Սեպտեմբեր 1991-ին՝ իրողական ձեւով, սակայն, տակաւին ակամայ կերպով մաս կը կազմէր կազմալուծման ճամբուն վրայ գտնուող Խորհրդ-

դային Միութեան, եւ իրրեւ անկախ պետութիւն՝ միջազգային ճանաչում ստացաւ միայն այն ատեն երբ 8 Դեկտեմբեր 1991-ին Ռուսիոյ, Ուքրանիոյ եւ Պելոպոնեսիոյ ղեկավարները միասնակա- նօրէն յայտարարեցին կազմալուծումը Խորհրդային Միութեան: Քանի մը օր ետք, 17 Դեկտեմբերին, եւ Ամերիկայի Միացեալ Նա- ճանգներէն շարաթ մը առաջ, Թուրքիան փութաց պաշտօնապէս յայտարարելու թէ որոշած էր ճանչնալ նախկին խորհրդային՝ բայց այժմ անկախ բոլոր Հանրապետութիւնները, եւ անոնց կարգին՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը նաեւ⁽⁷⁸⁾:

Հայաստանի անկախացումէն քիչ ետք՝ թրքական մամուլն սկսաւ բարձրաձայն խօսիլ շրջան մը «մոռցուած» այն ամբաստա- նութիւններով՝ որուն համաձայն Թուրքիոյ հարաւ-արեւելեան շրջաններուն մէջ գործող քրտական շարժումը⁽⁷⁹⁾՝ «այժմ հայե- բու[ն] է որ ծառայութեան ի գործ կը դնէ»⁽⁸⁰⁾, եւ ապա չուշացաւ շեշտելու թէ իրենց ազգային ինքնութեան համար պայքարող քիւր- տերուն մէջ, գորոնք Թուրքերը կը նկատէին անջատողականներ, կային անթլփատներ եւ հայեր՝ առանց դոյզն իսկ յոգնութիւնն առնելով ապացուցելու կատարուող յայտարարութիւնը: Իսկ հա- յերն ալ ամբաստանեցին Թուրքիան, որ, իրաւամբ՝ այլ անուղ- զակի միջոցներով կը զինէր Ազրպէյճանն ու կը մարզէր ազերի սպաները եւ բանակայինները: Այս վերջին տեղեկութեան աղբիւրն էր յունական Քաթիմերիմի օրաթերթը, որուն 21 Նոյեմբեր 1991-ի համարը կը յայտնէր թէ Կորպաչովի նախկին խորհրդականներէն եւ ուսական խորհրդարանի Արտաքին Հարցերու Յանձնաժողո- վի փոխնախագահ հայազգի Եւզենի Համբարձումով խօսեր էր այս մասին Մոսկուայի մէջ ՆԱԹՕ-ի պաշտօնատարներու հետ ունեցած իր մէկ հանդիպման ատեն⁽⁸¹⁾: Թուրքիան կրկին առեր էր չէզոքի դիմակ՝ ճիշդ Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի օրերուն իր ըրածին պէս, ահա թէ ինչո՞ւ համար Հոկտեմբերի վերջերուն վարչապետ Տեմիրէլ հրապարակով թելադրեց Ազրպէյճանի իր պաշտօնակից Հասանովին՝ կացութիւնը չհասցնել այնպիսի վի- ճակի մը, եւ առ այդ առնուած որոշումներու, «որոնք ապագա- յին կարող են յանգեցնել անցանկալի հետեւանքներու եւ բոլոր ջանքերը մղել Հայաստանի հետ նախկին բարեկամութիւններու վերականգնման»⁽⁸²⁾:

Պաքուի մէջ գոհ գացած ազերիներու յիշատակին նուիրուած քաղաքական հաւաքոյթի մը ընթացքին, որ տեղի ունեցաւ Պոլսոյ մէջ 1990-ի Յունուարին՝ Թուրք ազգայնամոլ եւ համաթուրանա- կան գործիչ Ալփասլան Թիւրքէշ ցափուտեց պարզօրէն, թէ «Հա-

յաստան կոչուած այդ հողերն ալ Ազրպէյճանին կը պատկանին: Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանը թրքական քաղաք մըն էր: Բայց կայսերապաշտ ուսները դիտումնաւոր կերպով հայեր բերած ու տեղաւորած են այստեղ եւ կազմած են Հայաստան մը: Հիմա ալ Ազրպէյճանը ճիշդ իր սիրտէն զարնելու համար կը յայտնեն թէ Ղարաբաղը հայկական հող է: ... Երբեք զայն պիտի չճանչնանք որպէս հայկական օճախ մը»⁽⁸³⁾:

Թրքական թերթերէն շատեր մեղադրեցին Հայաստանը, որ կը սնուցանէր Սեւ Մովէն մինչեւ Կասպից Մով տարածուող Մեծն Հայաստան մը հիմնելու գաղափարը, իսկ Ազրպէյճանի արտաքին գործոց նախարար Հիւսէյին Սատրքով յայտարարութիւն մը կատարեց այս ուղղութեամբ, թէ Հայաստան չէր ուզեր լուծուի մը զտնել Ղարաբաղի Հարցին, որովհետեւ կը հետապնդէր Մեծ Հայաստան մը ստեղծելու երազը⁽⁸⁴⁾:

Իրականութեան մէջ՝ հակառակն էր ճիշդ, ու եթէ կար որեւէ մէկը որ կը խօսէր մեծ կայսրութիւն մը հիմնելու մասին՝ անիկա թուրքն ինքն էր: Արդարեւ՝ Թուրքիոյ մէջ էր որ կը խօսուէր Ազրիական Մովէն մինչեւ Զինաստանի Սինկփանկ նահանգը տարածուող թրքալեզու ժողովուրդներու «մշակութային» միութեան մասին, եւ այս՝ պետական շրջանակներէն մինչեւ Ալփասլան Թիւրքէշի նման մոլեռանդ ազգայնամոլներու բերնով:

Երբ Խորհրդային Միութեան պաշտօնական կազմալուծումէն ետք նախկին խորհրդային՝ այլ թրքալեզու հինգ հանրապետութիւններ — Ազրպէյճան, Թիւրքմենիստան, Իւզպեքիստան, Պաղանստան եւ Նրխըզստան — իրաւական կերպով անկախացան՝ թուրք դեկավարներ սկսան ջատագովումին Թուրքիոյ եւ այս թրքացեղ հինգ հանրապետութիւններու «մշակութային կամըջում»ի մը մասին: Ըստ Արտաքին Գործոց նախարար Հիւսէյին Չեթինի՝ Թուրքիա «պատմական լուրջ պատասխանատուութիւններ» ունէր անոնց բոլորին ալ հանդէպ: «Այդ հանրապետութեանց տնտեսական, ընկերային եւ մշակութային զարգացման ի նպաստ յանձնառութիւններու հրամայականին տակ ենք»՝ եզրակացուց անիկա, եւ շարունակեց ապա, թէ «այս պարտաւորութիւնը կը հարկադրէ աջակցիլ անոնց՝ գործակցական ամուր հիմքերով», որովհետեւ անոնք կ'ուզէին «Թուրքիան տեսնել կեդրոնական կռուան մը դառնալու դերակատարութեան մէջ»⁽⁸⁵⁾: Աւելին՝ Նրխըզստանի նախագահին համաձայն՝ «օրէ օր թրքացեղ հանրապետութիւններու մէջ կը շեշտուի միութեան եւ գործակցութեան ձգտումը, եւ ոմանք հակամիտութիւն մը կը տեսնեն համաթրքութեան, բայց ես նման հեռանկար մը չեմ տեսներ: Համաթրքութեան հանդէպ ի

յայտ բերուած մտահոգութիւններ բոլորովին անհիմն են»⁽⁸⁶⁾։ Խաղախատանի Ալաշ կուսակցութեան ղեկավարներէն մէկը, սակայն, գիւանազէտ չէր Խրիստոստանի նախագահին չափ, ասա թէ ինչո՞ւ համար անիկա ըսաւ Ճիւմհիւրիէթի թղթակիցին, թէ «Թուրքիա պէտք է [որ] օգնէ մեզի։ Պէտք է [որ] հաստատենք թրքական պետութիւն մը, որուն սահմաններուն մաս կազմեն միջին ասիական եւ կովկասեան երկիրներ»⁽⁸⁷⁾։ Միւս կողմէ՝ նախագահ էօզալ այցելեց Խաղախատան եւ գործնական քայլ մը առաւ «մշակութային կամրջում»ի ուղղութեամբ, երբ անգին, 23 Փետրուար 1992-ին, Գորշ Գայլեր կազմակերպութիւնը հաւաք մը կազմակերպեց Պոլսոյ մէջ եւ պատուեց Արեւելեան Թուրքիստանի⁽⁸⁸⁾ անջատողական ուլկուր ղեկավար Եուսուֆ Ալփթեքինը, իսկ իր կարգին, Ալփասլան Թիւրքէշ գոռաց թէ «Թուրանի զրօշը կը բաճրանայ»⁽⁸⁹⁾։ Ի վերայ այս ամենայնի՝ Մայիսին վարչապետ Տեմիրէլ այցելեց Պարու, Թաշքենթ, Աշխապատ եւ Ալմա Աթա՝ պատուիրակութեամբ մը որուն մաս կը կազմէր Ալփասլան Թիւրքէշը։ Բոլոր այս վայրերուն մէջ ալ Տեմիրէլ յայտնեց թէ թրքալեզու հանրապետութիւններու անկախութեան նուաճումին «իրականացումը երազ մըն է Թուրքիոյ համար», որ, սակայն, «ամբողջական չէր» Թիւրքէշի համար։ Իզպեքիստանի խորհրդարանէն ներս նիստի մը ընթացքին Տեմիրէլ յայտարարեց թէ երջանիկ էր զտնուելու համար իր պապերուն երկրին մէջ, թէ թրքերէնը կը տիրապետէր Ադրիականէն մինչեւ Չինական Մով եւ թէ թուրք զրօշակն ա՛լ պէտք չէր որ վար իջնէր։ Իրականութեան մէջ, ըստ Տեմիրէլի, թուրքերը չէին եկած գիրենք կառավարելու՝ այլ արտայայտելու իրենց եղբայրական սէրը եւ բերելու իրենց օգնութիւնը։ Սակայն զգալով թէ իր բոլոր շարժումները ուրիշ բան չէին՝ այլ համաթուրանականութիւն եւ գիտնալով թէ Հայաստան, Իրան եւ Ռուսիա մօտէն կը հետեւէին իր շարժումներուն՝ անիկա յայտարարեց առիթով մը, թէ «մեր նպատակը փանթուրքիզմ մշակել չէ։ Բայց այս հողերը մեր մայր հայրենիքն են»⁽⁹⁰⁾։

Ընդունելով կարգ մը միջազգային կազմակերպութիւններու սկզբունքները՝ 2 Մարտ 1992-ին Հայաստան անդամ դարձաւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան (ՄԱԿ), եւ քիչ ետքն ալ՝ Եւրոպայի Ապահովութեան եւ Համագործակցութեան Խորհրդաժողովին (ԵԱՀԽ), որոնցմէ ետք Անգարայի Թըրքիշ Տէլլի նիւոզ թերթի թղթակիցն ունեցաւ տեսակցութիւն մը Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործոց փոխ նախարար Արման Նաւասարդեանի հետ, որուն հիմնական հարցն եղաւ «Մեծն Հայաստան»ի մը խնդիրը։ Այս առիթով էր, որ Նաւասարդեան յայտարար-

րեց, թէ Հայաստան «կ'իրացնէր սահմանային ամբողջականութեան սկզբունքը», իսկ ծիծաղելի էր Մեծն Հայաստանի մը ստեղծումը Սեւ Մովսէս մինչեւ Կասպից Մով: Երբ թուրք լրագրողը հաստատեց, թէ սփրւոքահայեր հող կը պահանջէին Թուրքիայէն՝ Նաւասարդեան մէջ մտաւ անմիջապէս, թէ «անոնք չեն ցոյացներ մեր քաղաքականութիւնը», իսկ անդրադառնալով Հայկական Յեղասպանութեան՝ անիկա շեշտեց թէ «Հայաստան կը յարգէ իր պատմութիւնը եւ չի մոռնար զայն, բայց կը փափաքի լաւ յարաբերութիւններ զարգացնել Թուրքիոյ հետ», մինչ Հայաստան չէր նպատակադրեր կցել Ղարաբաղը, որ, իրականութեան մէջ պատկանելու էր ո՛չ Հայաստանին եւ ոչ ալ Ազրպէյճանին, այլ՝ Ղարաբաղի ժողովուրդին, որ ունէր ինքնորոշման իրաւունք⁽⁹¹⁾:

5.

Օգտուելով Ազրպէյճանի 30 Օգոստոս 1991-ին Խորհրդային Միութենէն դուրս գալով «1918-ի իր սահմաններուն մէջ» ինքզինք անկախ հռչակելու փաստէն, իսկ այդ սահմաններուն մէջ չէր իյնար Լեռնային Ղարաբաղը, որ միջազգային օրէնքով «վիճելի հողամաս» կը ճանչցուէր, 26 Մայիս 1918-ին Լեռնային Ղարաբաղի հայերը որոշեցին դուրս գալ ազերի նորանկախ այս պետութենէն, եւ օգտագործելով որոշ տրամադրութիւնները սովետական սահմանադրութեան՝ ինքորոշման իրաւունքով 2 Սեպտեմբեր 1991-ին դուրս եկան եւ Լեռնային Ղարաբաղը յայտարարեցին հանրապետութիւն՝ առանց անջատուելու Խորհրդային Միութենէն, իսկ երբ յայտնի դարձաւ կազմալուծումը Խորհրդային Միութեան՝ անոր պաշտօնական յայտարարութենէն օր մը առաջ, 10 Սեպտեմբեր 1991-ին ժողովրդային հանրաքուէով մը հաստատեցին Լեռնային Ղարաբաղի անկախութիւնը յենելով Խորհրդային Միութեան առկայ օրէնքներուն եւ յատկապէս Խորհրդային Միութենէն միութենական հանրապետութիւններուն դուրս գալու կարելիութեան մասին խօսող 3 Ապրիլ 1990 թուակիր օրէնքին:

Յստակ էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը ա՛լ չէր ուզեր մաս կազմել Ազրպէյճանին, որ հիմա, դուրս կու գար Խորհրդային Միութենէն, ահա թէ ինչո՞ւ համար Լեռնային Ղարաբաղի նորանկախ հանրապետութեան մարտիկները յաջող յարձակողականով մը սկսան ազգային ազատագրման եւ ինքնորոշման կռիւներուն՝ բնդղէմ ազերիական իշխանութիւններուն՝ ազատիլ

կարենալու համար ամենօրեայ ումբակոծումներէ եւ խժոժութիւններէ: ԼՂՀեան ուժերն արձանագրեցին այդքա՛ն յաջողութիւն եւ ազերիականներն այդքա՛ն պարտութիւն, որ Թուրքիոյ վարչապետ Տեմիրէլէն ստիպուեցաւ դիմելու Միացեալ Նահանգներու նախագահ Պուշին, որպէսզի ձեւով մը միջամտէ հարցի խաղաղ կարգադրութեան համար, որովհետեւ, ըստ իր կատարած պնդումին, Լեռնային Ղարաբաղը «անբաժանելի մէկ հողամասն է [ը] Ազրբայէյճանի»: Առ այդ՝ նախագահ Պուշ կոչով մը դիմեց Տեմիրէլի «կարելի բոլոր միջոցները ի գործ դնելու Լեռնային Ղարաբաղի մէջ զինադուլ հաստատելու համար» եւ յոյս յայտնեց որ «Թուրքիան չէզոքութիւն կը պահպանէ մարտնչող կողմերու նկատմամբ»⁽⁹⁷⁾. ահա թէ ինչո՞ւ համար Տեմիրէլի հրահանգով, Մոսկուայի մօտ Թուրք դեսպան Վոլքան Վուրալ Երեւան անցաւ 16 Մարտ 1992-ին տեսակցելու համար Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին եւ բարձրաստիճան այլ պատասխանատուներու հետ Լեռնային Ղարաբաղի, հայ-թրքական յարաբերութիւններու ապագայ հեռանկարներու եւ Հայաստանի իշխանութիւններու դարաբաղեան հարցին հանդէպ բռնելիք դիրքին շուրջ: Ըստ Թուրք դեսպանին՝ Թուրքիան միջազգային իր յարաբերութիւններուն մէջ կ'առաջնորդուէր չէզոքութեամբ՝ առանց տուրք տալու Թուրքիոյ հանրային կարծիքի ճնշումին եւ ազգային զգացական պոռթկումներուն, բաներ ասոնք՝ որոնք Թուրք պաշտօնական անձնաւորութիւններու «առանձին արտայայտութիւններուն» եղան տպաւորութիւնները: Իր կարգին՝ Թուրքիան կ'առաջադրէր Լեռնային Ղարաբաղի «ինքնավարութիւնը պահել յարգելով Ազրբայէյճանի հողային ամբողջականութեան սկզբունքը»՝ ԵԱՀԽ-ի ծիրէն ներս: Նախագահ Տէր Պետրոսեան ներկայացուց Հայաստանի տեսակէտն այս առընչութեամբ եւ ապա հանգամանօրէն շօշափուեցաւ երկկողմանի յարաբերութիւններու հարցը: Երկուստեք «ընդգծուեցաւ առեւտրական, տնտեսական, մշակութային, [եւ] զրօսաշրջիկութեան կապերու ստեղծման կարեւորութիւնը», եւ շեշտուեցաւ որ «անոնց արդիւնաւէտ զարգացման տեսակէտէն նպատակաւարմար է [ը] ձեռնպահ մնալ քաղաքական նախապայմաններ առաջարկելէ»: Մասնաւոր քննութեան նիւթ դարձաւ դիւանագիտական յարաբերութիւններու խնդիրը եւ յարմար նկատուեցաւ որ առ այդ բանակցութիւններ սկսին արտաքին գործոց նախարարներու մակարդակով, եւ ընդգծուեցաւ մանաւանդ որ երկու կողմերը պիտի առաջնորդուէին հիմնարար դրոյթներովը միջազգային կազմակերպութիւններուն, որոնց անդամ էին զոյգ երկիրները⁽⁹⁸⁾:

Դիւանագիտական խօսքերու այս շեղջակոյտէն կարելի էր հասկնալ, թէ թուրք դեսպանը հետաքրքրուած էր դարաբաղեան հարցով եւ եկած էր Ազրպէյճանը պաշտպանելու, իրականութիւն մը որ չվրիպեցաւ ուշադրութենէն Հայաստանի վարիչներուն, ահա թէ ինչո՞ւ համար թուրք դեսպանին հետ կայացած տեսակցութեանէն անմիջապէս ետք տրուած մամլոյ ասուլիսի մը ընթացքին Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանը շեշտեց, թէ «ցաւօք, վերջին ժամանակներս Թուրքիան կորսնցուց իր շէզօքութիւնը դարաբաղեան վէճի հարցին մէջ եւ մենք յոյս յայտնեցինք որ ան անաշառ կերպով կը մօտենայ խնդրին»⁽⁹⁴⁾ :

Թուրքիան սկսաւ նեղութիւն տալ Հայաստանին եւ զէնք առաքել Ազրպէյճան: Ըստ Միլիէթի յօդուածագիր Ալթուն Էօյմէնի՝ «Արեւմուտքը կը շարունակէ [ր] պնդել թէ Թուրքիա զէնք կը զրկէ [ր] Ազրպէյճան», բան մը որ սխալ էր, որովհետեւ «անկողմնակալ» էր Թուրքիան⁽⁹⁵⁾ : Այս միջոցին Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւնը պաշտօնապէս յայտարարեց ի լուր աշխարհի, թէ «ընկերային եւ տնտեսական սուր ճգնաժամի» մը մատնուած էր Հայաստանը, որովհետեւ Թուրքիան խոչընդոտ կը դնէր իր տարածքէն դէպի Հայաստան առաքուող բարեսիրական այն օգնութեան դէմ, զոր կը զրկէին արտասահմանեան երկիրներ եւ սփիւռքահայեր⁽⁹⁶⁾ : Քիչ ետք Թուրքիան արգիլեց նաեւ Երեւան-Հալէպ օդային կանոնաւոր թռիչքն իր հողին վրայէն⁽⁹⁷⁾, որովհետեւ ըստ Միլիէթի՝ Սուրիա զէնք կը զրկէր Հայաստան եւ եթէ փակուէր օդային այս ճամբան՝ կը դադրէր առաքումը, աւելին՝ Ազրպէյճանի նախագահ Այազ Մութալիպովն ու վարչապետ Հասանովը «չատ դժգոհ» էին այդ գիծի բացումէն⁽⁹⁸⁾ :

Այս շրջանին էր որ Ամերիկայի Հայկական Համագումարի նախագահ Հրայր Յովնանեանը տեսակցութիւններ ունեցաւ Անգարայի մէջ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինի հետ, որոնց ընթացքին խօսուեցաւ նաեւ Տրապիզոնի նաւահանգիստէն դէպի Հայաստան ազատ գօտիի մը ստեղծումին մասին, բան մը որ չիրականացաւ երբեք, իսկ վարչապետ Տեմիրէլ թոյլատրեց որ Յովնանեան Հայաստան անցնէր Ալիճանի թրքական սահմանային դուռէն: Այս վերջինն ստեղծեց «րուս հակազդեցութիւն» մը Իգաթիբի մէջ, որուն բնակիչները դիմեցին Անգարա, որ փակուէր այս դուռը⁽⁹⁹⁾ : Ի վերայ այս ամենայնի՝ նոյն օրերուն թրքական բանակը ձեռնարկեց ռազմափորձերու Հայաստանի սահմանակից եւ 1918-1920-ին Հայաստանի մաս կազմած Սարըղամիշի մէջ, որոնց ներկայ եղան Թուրքիոյ նախագահ Թուրկուտ Էօզալը եւ թրքական սպայակոյտի պետը: Ըստ թրքական Պուկիւն

թերթին՝ եղածը ուժի ցուցադրութիւն մըն էր միայն եւ նշանակալից՝ Հայաստան-Ազրպէյճան հակամարտութեան տեսակէտէն⁽¹⁰⁰⁾։

Կարծէք թէ անբաւարար էին այս բոլորը, որովհետեւ «Հայերը վախցնելու» խօսք մըն ալ ըրաւ նախագահ Էօզալ։ Ըստ այդ օրերուն Երեւան այցելող Ճենք Պաշլամըշի որ թղթակիցն էր Միլիէթին՝ Էօզալի սպանալիքը «ոուժբի մը պէս պայթած էր Հայաստանի մէջ», սակայն Տեմիրէլի յայտարարութիւնները ձգեր էին դրական տպաւորութիւն, եւ թէ Հայաստան չէր ուզեր խանգարել Հայաստան-Թուրքիա «նոր մերձեցում»ը, կը ձգտէր չկատարել այնպիսի յայտարարութիւններ, որոնք կրնային Թուրքիան տանիլ «խիստ հակազդեցութեանց», եւ թէ Հայաստանի մէջ կը տիրէր այն կարծիքը, թէ Անգարա «պէտք չէ [որ] միջամուխ ըլլայ Ղարաբաղեան Հարցին»⁽¹⁰¹⁾։

Սակայն արագօրէն զարգացան դէպքերը Արցախի մէջ, եւ առ այդ՝ պատուիրակներ հասան Երեւան Իրանէն եւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութենէն։ Հայաստան հիմը դրաւ Հայ Ազգային Բանակին։ Ու երբ 1991-ի Մայիսի առաջին օրերուն Թեհրանի մէջ տեղի կ'ունենային զազաթի բանակցութիւններ Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի միջեւ՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան ուժերը ազատագրեցին Շուշին եւ Լաչինը։ Նոյնհետայն թուրք վարչապետ Տեմիրէլը յայտարարեց, թէ «Ազրպէյճանը չէ որ կը կռուի Հայաստանի հետ, [այլ] Հայաստանն է որ կը կռուի Ազրպէյճանի հետ»⁽¹⁰²⁾՝ այս ձեւով ուրանալով արցախահայութեան ինքնորոշման իրաւունքը եւ առ այդ անոր վարած ազատագրական պայքարը եւ հարցը վերածելով երկու երկիրներու միջեւ մղուող պատերազմի մը, մինչ, իրականութեան մէջ, Արցախի մէջ կային թուրք կռուողներ եւ Շուշիի մէջ հայերուն կողմէ ձեռք ձգուած ազերիական ռազմամթերքը թրջական արտագրութիւն էր միայն։

Շուշիի ազատագրումէն ետք երբ հայկական ուժեր կը յառաջանային Լաչինի ուղղութեամբ՝ Նախիջեւանի Սաղարակ գիւղէն եւ շրջակայ բլուրներէն ազերիներն սկսան կրակ բանալ Հայաստանի Երասխաւան գիւղին եւ հայկական այլ բնակավայրերու վրայ, եւ հայկական սահմանապահ ուժերն ստիպուած եղան յառաջանալ եւ առժամաբար գրաւել զանոնք ու լռեցնել անոնցմէ կատարուող կատաղի ուժեղացումները⁽¹⁰³⁾։ Սահմանամերձ այս շրջանին մէջ տեղի ունեցող այս բախումներէն ետք էր որ Թուրքիան ազդարարութիւն մը տուաւ Հայաստանին՝ Թուրքիոյ փոխ վարչապետ էրտալ Ինէօնիւի եւ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Ռաֆֆի Յովհաննիսեանի միջեւ կայացող հեռաձայնա-

յին խօսակցութեան մը ընթացքին եւ պահանջեց «անմիջապէս զազրեցնել յարձակումը եւ նկատի առնել ծանր հետեւանքները»: Ըստ Յովհաննիսեանին՝ «եղածը յատկանշական չէ[ր]», այլ՝ «անհակազուգի ուժերու կողմէ մղուած կռիւ մը՝ լոեցնելու համար հայկական գիւղերը ուժակոծելու ծառայող կրակակէտերը», որուն ի լուր թուրք փոխվարչապետը շեշտեց թէ «Թուրքիա պիտի չընդունի բռնի ուժով փոփոխութիւնը համաձայնագրի [մը], որ կը կրէ իր ստորագրութիւնը»⁽¹⁰⁴⁾: Ակնարկը կ'երթար 1921-ի Կարսի դաշնագրին, որ կը ճշդէր Նախիջեւանը իբր ազրպէյճանական ինքնավար շրջան: Ըստ երեւոյթին թուրքեր մտահոգ էին, որ հայերը կրնային գրաւել Նախիջեւանն ալ:

Սակայն մամլոյ գործակալութիւններ չուշացան յայտնելու, թէ 21 Մայիսին Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետութեան ղեկավար Հայտար Ալիեւ արդէն իսկ դիմեր էր Անգարա «անմիջական օգնութեան» խնդրանքով, այսուհանդերձ նոյն օրն իսկ մեղմացումովը Նախիջեւանի շրջանի ղէպքերուն՝ Թուրքիոյ վարչապետն անտեսեց նախագահ Էօզալի որ դարձանումի համար կը գտնուէր Միացեալ Նահանգներ, եւ նախկին վարչապետ Պիւլենտ Էճեւիտի եւ ուրիշներու խնդիրին միջամտելու պահանջքը, եւ յայտարարեց թէ «Թուրքիա մտադիր չէ միջամտելու հայ-ազերի կռիւներուն, որովհետեւ, եթէ միջամտէ, պատերազմը կրնայ 20 տարի տեւել եւ վերածուիլ մահամետական-քրիստոնեայ առճակատումի»⁽¹⁰⁵⁾:

Շուշիի եւ Լաչինի գրաւումէն եւ Նախիջեւանի սահմանային միջադէպէն ետք էր որ ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարութիւնը յայտարարեց, թէ Միացեալ Նահանգները կողմնակից էր Եւրոպայի Ապահովութեան եւ Համագործակցութեան Խորհրդաժողովի կատարած միջնորդական ջանքներուն եւ թէ ամերիկեան կառավարութիւնը համամիտ չէր որ երրորդ կողմ մը միջամտէր վէճին, այլ, ընդհակառակը, կ'ողջունէր որեւէ երկրի այն ջանքերը, որոնք կը միտէին վէճի խաղաղ լուծման, եւ կ'եզրակացնէր թէ Միացեալ Նահանգերու կառավարութիւնը գինուորական գործողութիւններու հիման վրայ «Լեռնային Ղարաբաղի, Նախիջեւանի կամ որեւէ այլ տարածքի կարգավիճակի միակողմանի փոփոխութիւններ չ'ընդունիր»⁽¹⁰⁶⁾:

Թուրքիոյ գլխաւոր դաշնակիցին «երրորդ կողմ» ակնարկը ի մտի ունէր Թուրքիան, որուն, սակայն, կու տար քաղաքական իր նեցուկը, որ կը նշանակէր նեցուկ նաեւ Ազրպէյճանին, իսկ հիմնովին կը մերժէր գինուորական գործողութիւններու միջոցով հողամասերու պատկանելիութեան միակողմանի որեւէ փոփոխութիւն Ղարաբաղի կամ Նախիջեւանի մէջ: Ըստ երեւոյթին՝ Թուր-

քիա գոհ էր միջազգային կազմակերպութեանց, ՄԱԿ-ի եւ արեւմրտեան կարգ մը պետութիւններու կողմէ հայկական կողմի դատապարտումէն եւ դիւանագիտական ճամբով անոր փոխանցուած զգուշացումներէն նախիջեանի սահմանային միջադէպին առիթով, սակայն հազիւ ամերիկեան յայտարարութիւնը կատարուած՝ հրապարակուեցաւ Անկախ Պետութիւններու Հասարակապետութեան | որուն անդամ էր Հայաստան | Զինեալ Ուժերու ընդհանուր հրամանատար Մարաջախտ Եւզենի Շափոշնիքովի մամլոյ ասուլիսը, ուր անիկա շեշտեց, թէ «Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի հակամարտութեան օտար երկրի մը միջամտութիւնը կրնայ առաջ բերել երրորդ համաշխարհային պատերազմ» մը⁽¹⁰⁷⁾, որուն ակնարկելով անգլիական Տէլլի Թեյեկրաֆ օրաթերթը եզրակացուց, թէ «այդ խօսքերը ակնյայտօրէն ուղղուած են Թուրքիոյ»⁽¹⁰⁸⁾:

Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահն ալ, իր կարգին, մեղմացուց կացութիւնը երբ յայտարարեց, թէ «Հայաստանի եւ նախիջեանի սահմանը լիակատար անվտանգութեան եւ կայունութեան գօտիի [մը] վերածելու նպատակով» պատրաստ էր համաձայնագիր մը ստորագրելու նախիջեանի Ինքնավար Հանրապետութեան հետ⁽¹⁰⁹⁾: Առ այդ՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղարութիւնը յայտնեց իր «ոգեւորուած» գոհունակութիւնը իր բանբերին բերնով⁽¹¹⁰⁾:

Նոյն այդ օրերուն՝ թրքական մամուլը հրատարակեց լրատուութիւն մը, որուն համաձայն՝ Թուրքիոյ վարչապետ Տեմիլէլի Մոսկուա այցելութենէն միայն քանի մը ժամ առաջ, Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութենէն բարձրաստիճան պաշտօնատար մը, որուն անունը կը մնար գաղտնի, ըսեր էր Անդրկովկասի կացութեան ակնարկելով, թէ «եթէ Թուրքիա միջամտէ Ղարաբաղի զինեալ բախումներուն՝ դէմ յանդիման կը մնայ իր հողերը բաժան-բաժան տեսնելու սպառնալիքին [հետ]: Ռուսաստան եւ թերեւ նաեւ Միացեալ Նահանգներ կրնան իրենց պետութիւնը հիմնելու պայքարին մէջ զօրավիգ ըլլալ քիւրտերուն: ... Կրնայ [նաեւ] օրակարգի նիւթ դառնալ 1921-ի Կարսի դաշնագրին վերաբրնութիւնը, ու ատով Արեւելեան Անատոլուի մէկ մասը տրուիլ Հայաստանի»⁽¹¹¹⁾: Նոյն օրը թրքական հեռատեսիլի Առաջին Կայանէն տրուեցաւ արարողութիւնը Կարսի դաշնագրին, մինչ թրքական մամուլը եզրակացուց, թէ ռուսական այս յայտարարութիւնը եկած էր «խափանելու ռուս եւ թուրք վեհաժողովը»⁽¹¹²⁾:

Այսօր կարելի չէ վստահօրէն հաստատել ճշմարտացիութիւնը վերոյիշեալ լրատուութեան. ինչ որ ալ եղած ըլլար իրակա-

նութիւնը՝ ո՛չ Հայաստանի եւ ոչ ալ միջազգային մամուլին մէջ երեւցաւ նման յայտարարութիւն Շափոշնիքովի ծանօթ սպառնալիքէն անմիջապէս ետք:

Լարուած վիճակը մեղմացաւ աւելի՝ երբ ժամանելով Մոսկուա՝ վարչապետ Տեմիրէլ տեսակցեցաւ Ռուսիոյ նախագահին՝ Պորիս Ելցինի հետ: Տեսակցութիւնը հիմնականին մէջ կեդրոնացաւ Ղարաբաղի ստացած նոր հոլովոյթին վրայ, իսկ Տեմիրէլ հաւաստիացուց Ելցինը թէ Կեդրոնական Ասիոյ թրքալեզու ժողովուրդներու մէջ թրքական ազդեցութիւնը տարածելու եւ հիմնաւորելու իր ճիգերը չէին միտեր վտանգելու Մոսկուայի դիրքը: Ըստ թուրք վարչապետին՝ Ազրպէյճան զինուորական օժանդակութեան համար դիմում մը չէր կատարած Թուրքիոյ, թէ նախընտրելի էր լուծել Ղարաբաղեան Հարցը Երեւան-Պաքու բանակցութեանց միջոցաւ, թէ Ռուսիան հակազդելու էր հայկական «յարձակումներուն եւ ծաւալապաշտութեան» եւ թէ, ի վերջոյ, Թուրքիա զինուորական միջամտութիւն մը պիտի չկատարէր այս հարցին առնչութեամբ⁽¹¹³⁾:

Իր կարգին, սակայն, լրատուական Ռէօյթըրը գործակալութիւնը հաղորդեց, թէ Մոսկուա ստիպուած էր զօրավիգ կանգնիլ Հայաստանին՝ անոր յարձակումի մը ենթարկուելու պարագային՝ պարզ այն պատճառով որ Հայաստան ստորագրած էր փոխադարձ պաշտպանութեան համաձայնագիր մը նախկին խորհրդային հինգ հանրապետութիւններու հետ, որոնց մէջ չէր Ազրպէյճանը⁽¹¹⁴⁾:

Զգտեալ վիճակը աւելի եւս մեղմացաւ Մայիսի երրորդ շաբաթէն սկսեալ, երբ 28 Մայիս 1992-ին Երեւանէն տրուած լուրերը հաղորդեցին թէ Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահն ու արտաքին գործոց նախարարը պիտի մեկնէին Թուրքիա մասնակցելու համար 25 Յունիս 1992-ին ստորագրուելիք Սեւ Մովեան Աւազանի Տնտեսական Համագործակցութեան գօտիի ստեղծման խորհրդաժողովին⁽¹¹⁵⁾:

Շեշտելու համար իր ազդեցութեան գօտին նկատուած նախիջեւանի հետ ունեցած իր մօտիկ կապերը՝ Թուրքիա բացառիկ հանգամանք մը տուաւ Սադարակ գիւղէն տասնեակ մը քիլոմետր անդին Արաքս գետի վրան 286 մետր երկարութիւն ունեցող Յոյսի Կամուրջի բացումին, զոր կատարեց վարչապետ Սուլէյման Տեմիրէլ, եւ այդ առիթով յայտարարեց բարձրաձայն թէ «ուժի միջոցներով ուրիշներէ հող բռնագրաւելու ժամանակը անցած է: Այսօր ան որ նման փորձ մը պիտի համարձակի ընել՝ պէտք է գիտնայ որ իրմէ ուժովը կայ»⁽¹¹⁶⁾: Թուրք վարչապետը կամաւոր կերպով մոռցեր էր որ 1920-ին իր երկիրը զինու ուժով էր որ գրաւեր էր

հայկական հոգամասերը, նոյնիսկ այնպիսիներ՝ որոնք երբեք չէին գտնուած թրքական երկարատեւ տիրապետութեան ներքեւ, օրինակ՝ Սուրմալու, եւ պարտադրած՝ հայապատկան Նախիջևեանը նուիրել Ազրպէյճանին: Այս առիթով թրքական պատուիրակութեան անդամներէն մէկը կը հաստատէր, թէ վարչապետին «ազդարարութիւնը ուղղուած է [ր] հայերուն»⁽¹¹⁷⁾, ըստ երեւոյթին՝ Նախիջևեանի կապակցութեամբ:

Հակառակ որ «թրքական մարզական թեթեւ օդանաւ մը» բռնարարներ էր Հայաստանի սահմանը Հոկտեմբերեանի շրջանին մէջ⁽¹¹⁸⁾, պատուիրակութիւն մը Հայաստանէն ուղղուեցաւ Իզմիր եւ 6 Յունիս 1992-ին հոն տեսակցեցաւ Թուրքիոյ վարչապետին հետ, ուր եւ անոր փոխանցեց զոյգ նամակները Հայաստանի նախագահին եւ վարչապետին: Ըստ այդ նամակներու բովանդակութեան՝ Հայաստան կը շեշտէր կարեւորութիւնը Թուրքիոյ հետ բարի դրացիական յարաբերութիւններուն եւ կ'ուզէր խաղաղօրէն լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Ի պատասխան այս հաւաստումներուն՝ Տեմիրէլ յայտնեց թէ Թուրքիան թշնամական ձրգտումներ չունէր Հայաստանի նկատմամբ, սակայն «թուրք ժողովուրդը մտահոգուած է [ր] Լեռնային Ղարաբաղի մէջ շարունակուող արհմարտահրէժումներ, [իսկ] այդ հանգամանքը կը խանգարէ [ր] երկու երկիրներու յարաբերութիւններու [ն] զարգացումը»⁽¹¹⁹⁾:

6.

Լեռնային Ղարաբաղի մէջ կռիւները վերսկսան բուն թափով մը երկրին հիւսիս-արեւելյան անկիւնին վրան կատարուած յարձակումով մը, եւ Արցախի ինքնապաշտպանութեան հայկական ուժերը մտոնուեցան նեղ դրութեան մը յարձակող ազերիական գերադաս ուժերու կողմէ: Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեան, որ այդ օրերուն Պրազիլի մէջ կը մասնակցէր Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան Բնապահպանումի Համաշխարհային Գաղաթի ժողովին՝ հօ՛ւ էր որ իմացաւ թէ ազերի ուժերը արդէն իսկ կը գտնուէին Մարտակերտէն լո՛կ հինգ քիլոմետր հեռու: Առ այդ՝ Պրազիլի էսքառօ Տի Սան Փաուլօ թերթին շնորհուած հարցազրոյցի մը ընթացքին անիկա յայտարարեց, թէ «եթէ Արցախի բնակչութիւնը բնաջնջումի սպառնալիքին տակ գտնուի՝ Հայաստան անվարան պիտի միջամտէ»⁽¹²⁰⁾, իսկ Երեւան վերադառնալէ ետք՝ Տէր Պետրոսեան ամբաստանեց Մոսկուան, որ ազերիներուն օգնելով կը խանգարէր ուժերու հաւասարակշռութիւնը⁽¹²¹⁾:

Մինչ ահաւոր մարտերը կը շարունակուէին Արցախի հիւսիսը՝ նախագահ Տէր Պետրոսեան մեկնեցաւ Պոլիս մասնակցելու համար Սեւ Շոպեան Տնտեսական Համագործակցութեան Խորհրդաժողովին, որուն կը մասնակցէին Թուրքիան, Ռուսիան, Պուլկարիան, Յունաստանը, եւ Ազրպէյճանը: Օգտուելով առիթէն՝ Հայաստանի նախագահը տեսակցեցաւ Թուրքիոյ վարչապետին հետ հայ եւ թուրք յարաբերութիւններու գծով: Շուտով ի յայտ եկաւ, որ տեսակէտներու մեծ տարբերութիւն մը կը ստեղծէր Ղարաբաղի պարագան: Ըստ Հայաստանի՝ հարցը քննուելու էր Մինսքի խորհրդաժողովին մէջ, իսկ Թուրքիա կը պնդէր թէ որեւէ քայլէ առաջ նախապայման էր որ Արցախի հայկական ուժերը քաշուէին Եուշիէն եւ Լաչինէն:

Իր կարգին՝ Ազրպէյճանի նախագահ Ապուլֆէզ էլչիպէյ հրաժարեցաւ տեսակցել Հայաստանի նախագահին հետ: Տէր Պետրոսեանի կարծիքով՝ անհրաժեշտ էր հայ-թրքական յարաբերութիւնները զարգացնել Ղարաբաղի հարցէն անկախ, որովհետեւ «Հայաստան եւ Թուրքիա կապերու զարգացումը կը դիւրացնէ եւ կ'արագացնէ զարարողեան հակամարտութեան կարգադրութիւնը»: սակայն համապատասխան անդրադարձ մը չեկաւ թրքական կողմէն⁽¹²²⁾:

Ճակատի կացութիւնը, սակայն, սկսաւ զարգանալ հայոց ի վնաս, եւ Յուլիսին Մարտակերտն ու Հաթերքն ինկան ազերիներու ձեռքը, իսկ բուն Հայաստանի Հանրապետութեան պատկանող Արծուաշէնի հողամասը որ շրջապատուած էր ազերիարնակ հողերով՝ բռնազրուեցաւ Ազրպէյճանի գործադրած գինուորական միջոցառումներով 1992-ի Օգոստոսին:

Արծուաշէնի անկումէն ամիս մը ետք էր որ Լեոնային Ղարաբաղի մէջ սկսաւ հայկական հակայարձակողականը, որմէ քանի մը օր առաջ յայտարարեր էր Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարը Ռաֆֆի Յովհաննիսեանը, թէ «Լ.Ղ.Հ.-ն⁽¹²³⁾ ինքնուրոյն քաղաքական ուժ է, [եւ] ուզեն թէ չուզեն» պէտք էր որ հաշի առնէին զայն⁽¹²⁴⁾: Ահաւասի՛կ այսպիսի մթնոլորտի մը մէջ էր որ Սեպտեմբերին Պոլիս ժամանեց Յովհաննիսեանը մասնակցելու համար Եւրոխորհուրդի արտաքին գործոց նախարարներու հանդիպումին, ուր յաջորդ օրն իսկ եւ առանց բառերը ծամծամելու ունեցաւ խիստ ելոյթ մը եւ քննադատեց Թուրքիոյ հակահայ քննադատը, ապա առաջարկեց ժողովին Հայաստանին տալ Եւրոխորհուրդի անդամի կարգավիճակ. սակայն խորհուրդին քարտուղարը պատասխանեց թէ որքան ատեն որ կը շարունակուէր հակամարտութիւնը Լեոնային Ղարաբաղի շուրջ՝ կարելի չէր ու-

նենալ լուրջ համագործակցութիւն մը⁽¹²⁵⁾։ Սակայն Ռաֆֆի Յովհաննիսեան շարունակեց տակաւին, թէ Հայաստան հողային պահանջ մը չունէր Ազգայնականներէն, բայց նեցուկ կը կանգնէր Լեւոնային Ղարաբաղի հայոց ինքնորոշման իրաւունքին, սկզբունք մը որ վաւերացուած էր Հելսինքիի խորհուրդին կողմէ։ Աւելին՝ Տումապահճէի պալատը ուր ճաշկերոյթ մըն էր տրուած ի պատիւ ժողովականներուն՝ կառուցուած էր Կարապետ Պալեանի նախագիծով, իսկ մինչեւ 1915-ի ցեղասպանութիւնը՝ Պոլիս կարեւոր գեր էր խաղացած արեւմտահայ մշակոյթի զարգացման մէջ։ Իսկ ի՞նչ կ'ընէին թուրքերը հիմա։ Ըստ Յովհաննիսեանի մեղադրանքներուն՝ թուրքիան արգելք կը հանդիսանար Հայաստան առաքուող մարդասիրական օգնութեան Հայաստան հասնելուն, չէր ձեռնարկեր գործնական քայլերու դիւանագիտական բնականոն յարաբերութիւններ հաստատելու համար իր եւ Հայաստանի միջեւ, եւ ոչ մէկ ճիգ կը թափէր սահմանային հաղորդակցութիւնները բանալու ուղղութեամբ⁽¹²⁶⁾։

Պոլսոյ ժողովէն ճի՛շդ երկու շաբաթ ետք էր որ Լեւոն Տէր Պետրոսեան կանգնեցաւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան կեդրոնատեղիի բեմին վրայ խօսելու համար։ Քանի մը օր առաջ թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինի տուած ճաշկերոյթին իր եւ Ռաֆֆի Յովհաննիսեանի ներկայութիւնը պատճառ մը չեղաւ, որ հիմա, 23 Սեպտեմբեր 1992-ին յայտարարէր, թէ «Հայաստանը թուրքիոյ հետ կապուած ողբերգական անցեալ ունեցած է եւ ոչ մէկ ազգամբողջութեամբ չի մոռնար իր անցեալը։ Այսուհանդերձ՝ Հայաստանը որոշած է թուրքիոյ հետ իր յարաբերութիւնները զարգացնել առանց որեւէ նախնական պայմանի»⁽¹²⁷⁾։

Նիւ Եորքէն Հայաստան դարձէն ատեն մը ետք՝ նախագահ Տէր Պետրոսեան պահանջեց հրաժարականը արտաքին գործոց նախարար Ռաֆֆի Յովհաննիսեանին։ Մամուլի մէջ պնդողներ եղան, թէ անոր հրաժարումը պահանջուեցաւ Պոլսոյ մէջ խօսած իր ճառին մէջ Հայկական Յեղասպանութեան յիշատակումին եւ նախագահ Տէր Պետրոսեանի քաղաքական ուղեծիրէն շեղելուն համար, մինչ ուրիշներ անոր հրաժարումը նկատեցին թրքական բողոքի կամ ճնշումի հետեւանք։

Այս շրջանին էր որ թուրքիոյ վարչապետը՝ Տեմիրէլ այցելեց թուրքիոյ Արտահան եւ Իգտիւր քաղաքները անոնց եւ իրենց շրջաններուն նահանգի վերածուելուն առթիւ։ Արտահանի մէջ խօսուած ճառի մը ընթացքին յայտնեց անիկա թէ Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմէն ետք «յաղթական պետութիւններէն մէկը»

պահանջած էր Արտահանը, սակայն Թուրքիան պահեր էր իր հողային ամբողջականութիւնը, իսկ Խորհրդային Միութեան փրկուածով ստեղծուած Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի պետութիւններուն փոխարէն՝ ահաւասիկ Թուրքիան ալ կը ստեղծէր Արտահանի եւ Իգտիրի նահանգները: Ըստ իրեն՝ անհրաժեշտ էր որ խաղաղ միջոցներով լուծուէին Հայաստան-Ազրպէյճան խնդիրները, կովկասեան պետութիւնները «բարեկամական յարաբերութիւններ» մշակէին Թուրքիոյ հետ եւ «Կովկաս(ն) ամբողջանայ Թուրքիայով»: աւելին՝ անհրաժեշտ էր տակաւին, որ այս երկիրները գործակցէին իրարու հետ, ազատօրէն երթեւեկէին, ոտոզէին իրենց դաշտերը եւ առեւտուր ընէին: Իգտիրի մէջ Տեմիրէլ յիշեցուց իր ունկնդիրներուն թէ «դուք, բղտորցիներ, երեք երկիրներու հետ դրացի էք, Իրանի, Հայաստանի ու Նախիջեանի», իսկ այս վերջինին ճամբով ալ՝ Ազրպէյճանի: Այս խօսքերուն վրայ՝ ներկաներէն ոմանք պոռային թէ «մենք Հայաստանի հետ դրացի չենք», որուն ի պատասխան՝ Տեմիրէլ ճշդեց թէ ինք «բարեկամ» բառը չէր գործածած, այլ՝ «դրացի», եւ թէ Թուրքիա կ'ուզէր որ «չաւ յարաբերութիւններ ստեղծուին բոլոր դրացի երկիրներու հետ»⁽¹²⁸⁾:

Ճիշդ այս շրջանին էր որ Հայաստան եւ Նախիջեան ստորագրեցին նաեւ գործակցութեան համաձայնագիր մը, եւ ապա՝ զինադադարի⁽¹²⁹⁾:

Սակայն այդքան ալ դրական չէր կացութիւնը Հայաստանի մէջ, որ գրեթէ ամէն կողմէ ենթարկուած էր շրջապատումի, ահա թէ ինչո՞ւ համար վարչապետ Խոսրով Յարութիւնեան նամակով մը դիմեց Թուրքիոյ վարչապետ Տեմիրէլին փոխարինարար ցորենի առաքումի համար: 21 Սեպտեմբեր 1992-ի իր պատասխան նամակով Թուրք վարչապետը հաղորդեց թէ «սկզբունքով ընդունած է հացահատիկ փոխ տալ Հայաստանին», եւ առաջարկեց որ հայկական պատուիրակութիւն մը ժամանէր Թուրքիա քննելու համար մանրամասնութիւնները: Այս առիթով Տեմիրէլ յիշեցուց Յարութիւնեանին «Թուրքիոյ աւանդական մօտեցումը՝ մարդասիրական օգնութիւն ցուցաբերելու գործին մէջ», ապա «առիթէն օգտուելով՝ ես ալ ամենայն բարիք կը մտադրեմ հայ ժողովուրդին»⁽¹³⁰⁾:

Յորենի փոխատուութեան շուրջ խորհրդակցելու համար 30 Նոյեմբեր 1992-ին Ախուրեանի մէջ Հայաստանի վարչապետը տեսակցեցաւ Կարսի նահանգապետ Սաքը Արսլանի հետ: Կողմերը քննարկեցին նաեւ Ախուրեանի շոգեկառքի կայանը արդիակառուցանելու հարցը, որպէսզի Թուրքիայէն հասնելիք ապրանքները ուղղակի պարսուէին հոն եւ անկէ տեղափոխուէին Հայաստանի

զանազան շրջանները: Համաձայնութիւն գոյացաւ հայ եւ թուրք մասնագէտներու միացեալ յանձնախումբ մը ստեղծելու շուրջ՝ այս հարցին կարգադրութեան համար: Այս հանդիպումին՝ Պոսրով Յարութիւնեան խօսեցաւ նաեւ Ղարաբաղի «տագնապին իազազ լուծման աշխատանքներուն մէջ թուրքիոյ խաղալիք դերին շուրջ»: Հանդիպումէն ետք՝ Արսլան խոստացաւ զրոյցն իր ամբողջութեամբ հաղորդել վարչապետ Տեմիրէլին⁽¹³¹⁾: Իրաւ էր, որ փոխանցուեցաւ անիկա, եւ ապա Հայաստան ստացաւ ցորենը, սակայն՝ վատորակ տեսակէն:

Հոկտեմբեր 8-ին յայտարարուեցաւ, որ Ռուսիա կը ստանձնէր պաշտպանութիւնը Անկախ Պետութիւններու Հասարակապետութեան անդամ երկիրներու, եւ անոնց կարգին նա՛եւ Հայաստանի, օգային եւ ցամաքային սահմաններուն⁽¹³²⁾: Այս լրատուութիւնը եկաւ ոչ միայն Անդրկովկասը ու մանաւանդ Հայաստանն ու Արցախը յուզող հարցերէն՝ այլ հրապարակ նետուած «փորձի պղպջակ»է մը ետք, որ հանրաժանօթ դարձաւ Կոպրլի Ծրագիր յորջորջումով, որովհետեւ անոր հեղինակն էր Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղարութեան նախկին խորհրդական եւ Պորհրդային Միութեան սահմաններէն ներս ապրող ազգութիւններու մասնագէտ Փոլ Ա. Կոպրլի: Ըստ անոր ծրագրին՝ փոխան Արցախի մեծ մասին եւ Հայաստանէն անցքի մը դէպի հոն՝ Հայաստան Չանգեզուրէն մաս մը զիջելու էր Ազրպէյճանին եւ իր հողին վրան անցք մը տալու էր այդ վերջինին դէպի Նախիջեւան: Այս առթիւ Կոպրլի նոյնիսկ եկաւ Մոսկուա 22 Սեպտեմբեր 1992-ին մտանակցելու համար «Ռուսաստանի մէջ ազգային քաղաքականութիւնը» վերնազրուած համագումարին, ուր յայտնեց թէ պիտի խօսէր ազգերի եւ հայ ներկայացուցիչներուն հետ եւ փորձէր համոզել Հայաստանը, որ Ազրպէյճանին զիջէր մաս մը Չանգեզուրէն՝ փոխան Ազրպէյճանի եւ թուրքիոյ կողմէ Հայաստանի եւ Ղարաբաղի շուրջ հաստատուած պաշարումի վերացման: Կոպրլեան այս ծրագիրը կը միտէր նախ՝ Հայաստանը կտրել Իրանէն, ապա՝ իրականացնել համաթրքական երազը թուրքիան ուղղակի կապելով Ազրպէյճանի եւ Կասպից Ծովու միջոցաւ միջին ասիական թրքական հանրապետութիւններուն հետ, եւ հուսկ՝ զիրացնելու Պարսկ-թուրքիա քարիւղի եւ կազի խողովակներու զետեղման ծրագիրը: Մինչ այդ, սակայն, Արցախ դրաւ եր Լաչինը եւ Հայաստան այդ անցքը կոչեր էր «Մարդասիրական անցք», ահա թէ ինչո՞ւ համար հայեր մերժեցին կատարուած թելադրանքը: Ըստ սուսական լրատու ՍԱՔ գործակալութեան՝ նախագահ Պուշի վար-

չամեքենան տեղեակ էր կողքիան ծրագրէն, սակայն կը մնար լուռ առ այդ: Ծրագրի մերժումէն ետք անիկա «հերքեց իրենց կողմէ մշակուած նման ծրագրի մը գոյութիւնը»⁽¹³⁴⁾:

Ի վերայ այսր ամենայնի՝ շքնականացան Հայաստան-Թուրքիա յարաբերութիւնները: 1993-ի Յունուարին Միլլիէթի էրզրումի թղթակիցը Մեճիտ Կիւրպիւզ արձագանգ հանդիսացաւ Երեւանէն ձայնասփռուած լուրի մը, որուն համաձայն Թուրքիա զէնք կը գնէր Ռուսիայէն: Ըստ Կիւրպիւզի՝ հայկական ձայնասփռուի մեկնարանն ըսաւ ի միջի այլոց, թէ «թուրք բանակը տարածքաշրջանի ամենէն զօրաւոր բանակը դարձած է: Տրուած ըլլալով որ ՆԱԹՕ այլեւս նախկին կարողութիւնը կորսնցուցած է՝ թուրք բանակը որո՞ւ գէժ պիտի գործածէ արդեօք այս զէնքերը: Այս ուժեղ բանակը ինչպիսի՞ սպառնալիքի դիմաց կը գտնուի, որ շարունակ աւելի կ'ընդարձակէ իր ուժերը: Պատասխանը յստակ է: Արեւմտեան աշխարհը, Թուրքիոյ միջնորդութեամբ, կ'ուզէ իր հակակշիռին տակ պահել տարածքաշրջանը, բայց այս հակակշիռը կրնայ ճամբայ բանալ հակակշիռի բացակայութեան: Վաղը ո՞վ արգելք պիտի կարենայ ըլլալ եթէ Թուրքիա իր այս ուժերը գործածել փորձէ զրացի երկիրներու ու խոռվեալ շրջաններու մէջ: Մանաւանդ եթէ Թուրքիոյ քովն ի վեր կը գտնուի ցեղասպանութեան ենթարկուած հայ ժողովուրդ մը»⁽¹³⁴⁾: Այս բոլորէն ետք՝ երեւանեան ձայնասփռուը կը յայտնէր տակաւին, թէ Թուրքիա Գերմանիայէն գնած իր զէնքերը կը գործածէր քիւրտերուն դէմ իր հարաւ-արեւելեան շրջաններուն մէջ:

Բայց հակահայ արշաւի մը ձեռնարկեր էր թրքական մամուլը, որ ստալոզ ամբաստանութիւններ կը տեղացնէր հայերու զլխուն: Ըստ անոր՝ հայերը քաջալիք էին եւ գործակից՝ քրտական ՓԲԲ կուսակցութեան, եւ թէ, թուրք ներքին գործոց նախարարին բառերովն իսկ, վերջին տարիներու ընթացքին արտաքին շրջանակներ կը ջանան վերակենդանացնել Սեւրի դաշնագիրը: [Աւելին՝] այն օրէն անդին երբ հայկական ահաբեկչութիւնը իր այժմէականութիւնը կորսնցուց՝ մեր երկրին մէջ ծնունդ առաւ անջատողական նոր շարժում մը, որուն նպատակն է երկիրը տարանջատել: Այս շարժումին նպատակն է պնդել, թէ մեր երկրին արեւելան եւ հարաւ-արեւելեան շրջաններու բնակիչները տարբեր ցեղի մը կը պատկանին: Այս պնդումը օրկանական կապեր կը պահէ հայկական իտէալներու [ն] եւ կազմակերպութիւններու [ն] հետ⁽¹³⁵⁾: Հակառակ անոր որ թուրք ներքին գործոց նախարարին սա հաստատումներն անմիջականօրէն չէին աորնչուեր Հայաստանի ներկայ կացութեան՝ թուրք մամուլը, սակայն, 1993-ի տե-

ւողութեան առիթ չփախցուց անթլփատ «Հայեր» գտնելու քիւրտ փեշմերկաներուն⁽¹³⁶⁾ մէջ առանց որեւէ ապացոյցի յենիլ կարենալու: Թիւրքիէ թերթը յայտարարեց, որ Թուրքիա փաստեր կը հաւաքէր «Հայաստան-ՓՔՔ գործակցութեան» մասին եւ այդպիսի փաստ նկատեց Թըրքիշ Տէլլի նիուզի այն լուրը, թէ ՓՔՔ-ի ճամբարներ կը գործէին Հայաստանի մէջ, Գիւմրիի մօտերը, «Օղճուօղլու եւ Կիւլլիւպուտազ գիւղերու միջեւ. Երիք, Մասիս եւ Կոլկա գիւղաքաղաքներու մօտերն ալ մէկ[ական] ՓՔՔ-ական ճամբարներ կան»⁽¹³⁷⁾: Ըստ Թուրք թերթին, որուն նշած անուններն իսկ ճիշդ չէին, քիւրտերը Թուրքիա կ'անցնէին Զանգեզուրի եւ Մարգարայի շրջանէն՝ ո՛չ միայն առանց արգելքի հանդիպելու՝ այլ պաշտպանութեամբը հայկական ապահովական ուժերուն: Հոս՝ Թուրք թերթը կը մոռնար սակայն, որ Հայաստանի միջազգային սահմաններուն վրան տեղաւորուած էր ռուսական զօրքը, որ եւ զլիսաւոր սահմանապահն էր անոր: Թրքական ամբաստանութենէն իր բաժինն ստացաւ արցախահայութիւնն ալ, որովհետեւ, թրքական թերթին համաձայն, ՓՔՔ-ի ճամբարներ կային Լաչինի նրբանցքին մէջ, ուր քիւրտերը կը մարզուէին դարաբաղցիներու կողմէ, աւելին՝ անիկա կը պնդէր, թէ Արաքսի վրայ, Տերէքէօյի մէջ, ՓՔՔ-ն կայան մըն էր հիմնած եւ «հոնկէ շատ դիւրութեամբ Թուրքիա կը մտնեն [ու] կ'ելլեն»: Այս բոլորին որպէս զօրաւոր փաստարկութիւն՝ անիկա կը նշէր ՓՔՔ-ի ղեկավարին՝ Ապուլլահ Օճալանի⁽¹³⁸⁾ այն յայտարարութիւնը, թէ «քիւրտերը եւ հայերը միասնաբար պիտի պայքարին իրենց հասարակաց թշնամիին⁽¹³⁹⁾ դէմ»⁽¹⁴⁰⁾:

Թըրքիշ Տէլլի նիուզի հակադրուեցաւ թրքական Աքփիւէլ շարաթաթերթը սակայն, ուր Կիւլտէն Այաըն որ Հայաստան էր այցելած նիւթ հաւաքելու համար՝ հրատարակեց երկարաշունչ յօդուած մը «Հայաստանի ՓՔՔ-ն» խորագիրով: Ըստ անոր՝ ՓՔՔ-ի համակիր քիւրտեր կային Հայաստանի քրտաքնակ տասներկու գիւղերուն մէջ, բայց, իրական իմաստով, ճամբարներ չկային հոն, իսկ Թուրքիոյ մէջ սպաննուած անթլփատ մարտիկները եզրափակ քիւրտեր էին իրականութեան մէջ, որոնք Հայաստանէն Թուրքիա էին անցեր եւ սպաննուեր կոիւներու ընթացքին⁽¹⁴¹⁾: Այսուհանդերձ՝ դէպքերը յանգեցան հոն, ուր ՓՔՔ-ի դէմ պայքարի իր մոլուցքին մէջ՝ Թուրքիոյ վարչապետուհի Թանսու Զիլլէր ամբաստանեց իր երկրին հարեւան Իրաքը, Սուրիան եւ Հայաստանը որպէս ՓՔՔ-ն «մարզող», «հիւրընկալող» եւ «ահարեկչութիւնը քաջալերող», եւ սպառնաց «վերատեսութեան են-

թարկել այդ երկիրներուն նկատմամբ ցարդ որդեգրուած քաղաքականութիւնը»⁽¹⁴²⁾։

Գրգռելու համար թուրք հանրային կարծիքը՝ թուրք ղեկավարներն ու մամուլը ՓՔԲ-ի դէմ իրենց պայքարին ու քրտական բնակավայրերու դէմ իրենց յարձակումներուն ընթացքին յայտարարեցին եւ շեշտեցին թէ նո՛յնն էին քաղաքական նպատակները քիւրտներուն եւ հայերուն։ Որպէս հետեւանք այս գրգռութիւններուն՝ էրզրումի մէջ տեղի ունեցան հակահայկական ցոյցեր, որոնց ընթացքին թուրքեր վառեցին հայկական դրօշը եւ պետութենէն ստացան զէնք ու զինամթերք⁽¹⁴³⁾։

Մինչ այդ, սակայն, 8 Փետրուար 1993-ին, Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեան յայտարարեց միամսեայ ստիպողական վիճակ թուրքիոյ հետ Հայաստանի սահմանային գօտիին՝ Արմաւիրի շրջանին մէջ՝ «կանխարգիլելու» համար ապօրինի եւ հակա-ընկերային զինեալ խմբակներու գործունէութիւնը եւ խուսափելու վտանգաւոր միջադէպերէ, որոնք կրնան վրտանգել Հանրապետութեան ապահովութիւնը»⁽¹⁴⁴⁾։ Իրականութեան մէջ՝ այս միջոցառումը որքան որ կանխազգուշութիւն էր կարելի դէպքերու, որոնք անպայման աղերս չունէին քիւրտ մարտիկներու թուրքիա անցքին հետ՝ նոյնքան նաեւ կու գար վկայելու պետական այն աշարջութեան մասին զոր ի գործ կը դնէին Հայաստանի իշխանութիւնները առաջին անգամ համար հանդիպակաց կողմի գրգռութիւններէն յառաջանալիք դէպքերուն։

Նոյն այդ օրը, սակայն, 8 Փետրուարին, թուրքիոյ նախագահ թուրկուտ Էօզալ այցելեց Միացեալ Նահանգներու նորընտիր նախագահ Պիլ Բլինթընին։ Այս առթիւ Պոսթոնի մէջ տեսակցեցաւ նաեւ ծերակուտական Ճոզըֆ Քենետիի հետ, որ իրմէ պահանջեց թրքական քաղաքականութեան փոփոխութիւնը Հայաստանի հանդէպ եւ թոյլատուութիւն, որ «իր հողերէն մարդասիրական օժանդակութիւն եւ վառելանիւթ տարանցուի դէպի Հայաստան»⁽¹⁴⁵⁾։ Էօզալ ընդունեցաւ առաջարկը՝ այն պայմանով որ զէնք պիտի չառաքուէր անցնելիք ապրանքներուն հետ։ Քանի մը օր ետք Անգարա տեղեակ պահեց այս որոշումէն՝ Հայաստանէն Անգարա ժամանած զոյգ մը պատուիրակներուն։ Այսուհանդերձ, եւ թերեւս անորոշութիւն մը ստեղծելու համար, Պաքուէն պաշտօնական բանքեր մը հերքեց այն լուրը թէ «թուրքիա պիտի արտօնէ Հայաստանի տրամադրուած օժանդակութեան տարանցումը»⁽¹⁴⁶⁾։

Մինչ այդ՝ շարունակուեցան բախումները Արցախի հիւսիսային շրջաններուն մէջ, ուր որոշ մասեր տակաւին կը մնային բռնագրաւեալ։ Ահա թէ ինչո՞ւ համար դարաբաղեան հայկական

ուժերը որոշեցին ազատագրել այս շրջանները եւ գինուորական յաջող գործողութիւններով ազատագրեցին Մարտակերտի շրջանի Կիչան-Վաղահաս գիծէն հիւսիս գտնուող գիւղերը, Հաթերքը, եւ Սարսանգի ամբարտակի շրջանը⁽¹⁴⁷⁾ :

Մինչ Հայաստանի նախագահը Փարիզ կը գտնուէր տեսակցութեան մը համար նախագահ Միթերանի հետ՝ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինը փութաց հասնիլ Մոսկուա, ուր ներկայացաւ որպէս ուսական զէնքի յաճախորդ․ նոյն ատեն առաջարկեց ուսական իշխանութիւններուն Թուրքիոյ հետ միասնարար եւ խաղաղ միջոցներով լուծել Արցախի Հարցը⁽¹⁴⁸⁾ : Մոսկուայէն անիկա անցաւ Պաքու, ուր յայտնեց թէ Ռուսիա եւ Թուրքիա միասնարար պիտի զիմէին խաղաղարար նախաձեռնութեան մը, թէ Թուրքիան պիտի արտօնէր որ Հայաստան կատարուած եւ կատարուելիք միջազգային օժանդակութիւնը տարանցուէր թրքական տարածքին վրայէն՝ հակառակ ազերիական ընդդիմութեան, եւ թէ ուսական ուժեր չէին օժանդակեր հայերուն⁽¹⁴⁹⁾ : Ըստ կարգ մը թրքական թերթերու՝ հակառակ որ դիւանագիտական յարաբերութիւն չունէին Թուրքիան եւ Հայաստանը՝ «կարելի է կեդրոնական ասիական երկիրներէն բնական կազմ արտածման խողովակները անցընել Ազրպէյճանէն եւ Հայաստանէն»⁽¹⁵⁰⁾ : Ի վերայ այս ամենայնի՝ 8 Մարտ 1993-ին Հիքմէթ Չեթին հեռաձայնային կապի մէջ մտնելով Լեւոն Տէր Պետրոսեանին հետ՝ հաղորդեց անոր թէ կարելի էր ցորեն զրկել Հայաստան, զարգացնել երկկողմանի յարաբերութիւնները եւ Ղարաբաղեան Հարցը լուծել Եւրոպայի Ապահովութեան եւ Համագործակցութեան Խորհրդածողովի ծիրէն ներս⁽¹⁵¹⁾ :

Սակայն այն խօսքը թէ Թուրքիան պիտի արտօնէր դէպի Հայաստան փոխանցումը մարդասիրական օժանդակութեանց՝ մնաց չգործադրուած եւ Իգտիբի քաղաքապետ Ալի Ալլըբն յայտարարեց կտրականապէս, թէ իր հեղինակութեան ենթակայ հողերէն «ոչ իսկ հիւլէ» մը օժանդակութիւն պիտի տարանցուէր Հայաստան՝ «եթէ Հայաստան չհեռանար իր նուաճած հողերէն», ապա անիկա պահանջեց նաեւ Անգարայէն, որ վերատեսուցեան ենթարկէր տարանցումը արտօնող իր որոշումը⁽¹⁵²⁾ : Իրականութեան մէջ՝ Հայաստանը չէր որ գրաւեր էր որեւէ հող, այլ Լեւոնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան մարտնչող ուժերը, որոնք Մարտի վերջերուն եւ Ապրիլի ընթացքին կատարուած գինուորական յաջող գործողութիւններով յաջորդաբար ազատագրեր էին Կիւլիս-

տանը եւ Թալիշը, եւ Ապա՝ Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի միջեւ գտնուող Քելրաջարի շրջանը՝ առ ի պատասխան ազերիական ուժակոծումներուն⁽¹⁵³⁾ :

Արցախահայութեան յաջողութեան ի տես՝ Անգարայի մօտ Ազրպէյճանի դեսպան Մեհմէտ Ալի Նովրուզօղլուն կոչով մը դիմեց ՆԱԹՕ-ին եւ արեւմտեան երկիրներուն, որ կասեցնէին Հայկական յառաջխաղացքը: Թուրքիա եւս յայտնեց, թէ «կ'ակնկալէ որ Հայերը դադրեցնեն յարձակումները եւ անմիջապէս իրենց ուժերը քաշեն ազերիական հողերէն»⁽¹⁵⁴⁾, իսկ 3 Ապրիլ 1993-ին ալ Թուրքիոյ վարչապետ Տեմիրէլ յայտարարեց ի լուր աշխարհի, թէ «Թուրքիոյ համբերութիւնը սպառած է» եւ առ այդ՝ որոշած է փակել ճամբան դէպի Հայաստան փոխադրուող միջազգային մարզասիրական օժանդակութեան: Իր կարգին՝ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինը հաղորդակցութեան մէջ մտաւ Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարար Անտրէ Քոզիրեւին հետ եւ իր մտահոգութիւնը յայտնեց Արցախի մէջ դէպքերու զարգացման մասին⁽¹⁵⁵⁾, մինչ Թուրքիոյ նախագահ Թուրկուտ էօզալ որ այցելութեան մը ելած էր միջին ասիական թրքալեզու երկիրները՝ Իւզպեքիստանի մայրաքաղաք Թաշքենթի մէջ «անընդունելի» յայտարարեց Հայերու վերջին յառաջխաղացքը եւ յայտնեց թէ Թուրքիան «կարելի ամէն միջոցի պիտի դիմէ», որպէսզի Հայաստանի վրայ ճնշում բանեցուի: Աւելին՝ էօզալ հազիւ քօղարկուած սպառնալիք մը ուղղեց Հայաստանի, թէ «Ազրպէյճանի հետ պատերազմ մղող Հայաստանի դէմ զինուորական միջամտութենէ մը պէտք չէ վախնանք [եւ] պէտք է ակռայ ցոյց տանք»⁽¹⁵⁶⁾: Սակայն Թուրքիան կարողացաւ միայն իր օղային սահմանները փակել Հայաստան մեկնող եւ անկէ թռիչք առնող օդանաւերուն առջեւ, եւ «մտավախութիւն յայտնեց որ մեծ ուժերը կրնան Հայերու կողքին կանգնիլ»՝ եթէ Թուրքիան ստիպուած ըլլար կողմ դառնալ Հայազերիական այս պայքարին մէջ⁽¹⁵⁷⁾:

Սակայն կը թուի, թէ անոնք չէին պատճառները թրքական մտավախութեան: Կար ե՛ւ աւելին: Իրանի արտաքին գործոց նախարար Ալի Աքպար Վիլայէթին պարզօրէն մաղթեց որ իրագործուէր «պատուաբեր եւ արդար» խաղաղութիւն մը, իսկ պարսկական Ճումհուր-ի Իսլամի եւ Թեհրան Թալմզ թերթերը զգուշացուցին «երրորդ կողմի մը միջամտութենէն», եւ դիտել տուին թէ «անցեալ տարի Պաքուի մէջ իշխանութեան հասան Թուրքիոյ զօրակցութիւնը վայելող զեկավարներ, որոնք Անգարայի յենելով կը դիմագրաւեն տազնապը եւ կը խափանեն իրանեան խաղաղարար միջամտութիւնը»: Իսկ իր կարգին՝ Ամերիկայի Միացեալ Նա-

հանգնեին այ դատապարտեց «հայկական յարձակումները»⁽¹⁵⁸⁾։ Ի պատասխան այս բոլորին, մանաւանդ Թուրք-ազերիական ժրտական կեցուածքին՝ Դամասկոսի մէջ Սուրիոյ նախագահ Հաֆէզ Ասատի հետ կայացած տեսակցութենէ մը ետք տրուած մամլոյ ասուլիսի մը ընթացքին՝ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Վահան Փափազեան դատապարտեց Ազրպէյճանի թշնամական եւ ահաբեկչական արարքները Արցախի եւ Հայաստանի դէմ ու քննադատեց Թուրքիան անոր աջակցելուն համար⁽¹⁵⁹⁾։ Ի վերջոյ Ռուսիան համախմբեց Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի ներկայացուցիչները Սոչիի մէջ եւ գոյացուց զինադուլ մը⁽¹⁶⁰⁾, թէպէտեւ կողմերը հերքեցին թէ կնքուած էր պաշտօնական զինադուլ մը⁽¹⁶¹⁾։

Մինչ այդ Թուրքիան փորձեց մէջ մտնել հարցին, եւ առ այդ՝ վարչապետ Տեմիրէլ եւ Թուրքիոյ սպայակոյտի պետ Չօր-Տոդան Կիւրէշ յայտարարեցին թէ «Թուրքիոյ շահերը կը վտանգուին» հայ-ազերի բախումներուն պատճառաւ, եւ թէ «Թուրքիա չի կրնար լքել Ազրպէյճանը»։ Այս առիթով՝ Թրքական Սապահ թերթի յօդուածագիր Հասան Ճեմալ յստակացուց ինչո՞ւն այս դիրքորոշումին։ Ըստ իրեն՝ «Կովկասը կարելոր նշանակութիւն ունի եւ Թուրքիոյ համար, որովհետեւ կամուրջ մըն է [անիկա] Թուրքիոյ եւ Կեդրոնական Ասիոյ միջեւ։ Անշուշտ կար նաեւ քարիւղատար խողովակին Թուրքիայէն անցնելուն հարցը»⁽¹⁶²⁾։

Նախագահ Էօզալ որ ելեր էր շրջապոյտի՝ իր այցելութիւններուն վերջին կայքն ըրաւ Պաքուն, ուր «նախայարձակ» ամբաստանելէ ետք Հայաստանը՝ պահանջեց «հայկական բանակի միաւորներուն հեռանալը Ազրպէյճանէն», եւ շեշտեց թէ «Թուրքիա թոյլ պիտի չտայ Հայաստանի որ փոփոխութեան ենթարկէ գոյութիւն ունեցող սահմանները»⁽¹⁶³⁾։ Էօզալ անգիտանալ կը ձեւացնէր թէ որոնք էին նախայարձակները եւ թէ Հայաստանը մասնակից չէր բախումներուն։ Հայաստանի այն յայտարարութեան, թէ բախումները ո՛չ թէ հայ՝ այլ Արցախի ինքնապաշտպանութեան ուժերուն եւ ազերի բանակին միջեւ էին՝ Էօզալ հաստատեց թէ «Թուրքիա կրնայ մտածել Ազրպէյճանի հետ զինուորական դաշնակցութիւն մը կնքելու մասին, եթէ խաղաղութեան բոլոր ճիգերը ձախողին հայերու ուժերը հեռացնել Ազրպէյճանէն»⁽¹⁶⁴⁾։ Սա հաստատումէն ետք էր որ Էօզալ աւելցուց ինքնատիպ եւ թրքափարի խոստովանութիւն մը, թէ «ըստ երեւոյթին՝ հայերը բան չեն սորված Անատոլուի մէջ իրենց տրուած դասէն»⁽¹⁶⁵⁾։ Ապրիլ 24-էն ճի՛շդ տասր օր առաջ արտասանուած խօսքերուն ի յուր՝ Պա-

բուի մէջ հարցնող չեղաւ թէ Անատոլուի մէջ ի՞նչ դաս էր տրուեր հայերուն, սակայն արար աշխարհ հասկցաւ թէ ի՞նչ բանի կ'ակնարկէր էօզալ:

Ակնարկութիւնը կ'երթար 1915-ի Հայոց Մեծ Եղեռնին:

Սակայն այսքանով չբաւարարուեցաւ էօզալ, եւ քայլ մըն ալ առաջ անցնելով, յայտարարեց, թէ Մոսկուա-Երեւան երթեւեկող ուսական բազմաթիւ օդանաւեր «հաւանաբար միայն մարդասիրական օժանդակութիւն չեն փոխադրեր»: Այսի՞նքն: Սակայն լուելեայն ըսուած սա յայտարարութեան դէմ՝ Ազրպէյճանի նախագահ էլչիպէյն իր կարգին յայտարարեց, թէ Ազրպէյճան զինուորական օժանդակութիւն չէր խնդրեր Թուրքիայէն⁽¹⁶⁶⁾, մինչ Վոլքան Վուրալ որ այժմ դարձեր էր բանբերը Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան՝ յայտարարեց Անգարայի մէջ, որ անգամ մը որ թրքական երեսփոխանական ժողովը վաւերացնէր 1992-ին Ազրպէյճանի հետ կնքուած համաձայնագիրը «օրինական» պիտի դառնար Թուրքիոյ կողմէ Ազրպէյճանի տրամադրուող «որեւէ» օժանդակութիւն⁽¹⁶⁷⁾: Այսինքն՝ կա՛ր օժանդակութիւնը, որ «օրինական» չէր սակայն:

Երբ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Վահան Փափագեանը ստիպուեցաւ Դամասկոսի իր այցէն Երեւան վերադառնալ Փարիզի վրայով, որովհետեւ Թուրքիան արգելք կը հանդիսանար օդային իր տարածութեան հայոց կողմէ օգտագործումին՝ վերադարձի իր ճամբուն վրայ Փարիզի մէջ յայտարարեց Ֆրանսական մամուլին, թէ «Հայաստան իր կարելիին ըրաւ Թուրքիոյ հետ լաւ յարաբերութիւններ մշակելու, սակայն Անգարա[ն] հարցը միշտ կապեց Արցախի տագնապի լուծման: Թուրքիոյ այս վերաբերումը ընդունելի չէ, որովհետեւ տագնապը Ազրպէյճանի եւ Ղարաբաղի միջեւ է, եւ Թուրքիա այս ձեւով արգելք կ'ըլլայ խաղաղ լուծման»⁽¹⁶⁸⁾: Իսկ իր կարգին՝ նախագահ էօզալ որ կողմնակից էր «հայերուն ակռայ ցոյց տալու» տրամադրութեան՝ Պաքուէն Անգարա վերադարձի իր ճամբուն վրայ յայտարարեց լրագրողներուն, թէ «Ազրպէյճանն ի՛ր պատերազմը կը մղէ» Հայաստանի դէմ, իսկ Թուրքիան պիտի տրամադրէ ազերիներուն «բարոյական եւ նիւթական օժանդակութիւն, սակայն անոնց տեղ պատերազմ պիտի չմղէ»⁽¹⁶⁹⁾:

Այս բոլորէն ետք էր որ Հայաստանն ամբաստանեց Թուրքիան թէ օրական մինչեւ տասնհինգ օդանաւ «զէնք ու զինուոր» կը զրկէր Ազրպէյճան, եւ եթէ «այս գործողութիւնները շարունակուին՝ մենք իրաւունք պիտի ունենանք անհրաժեշտ միջոցառումներուն դիմելու», ի հարկին հակաօդային արդիական միջոց-

ներով՝ Հայաստանի օդային սահմաններուն բռնարարումին համար: Ապա աւելցուց Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան բանբերը, թէ «ամէն օր Նախիջեւան կը հասնին շուրջ 30 բեռնատար զէնք ու զինամթերք, որոնք անկէ օդանաւերով կը փոխադրուին Պաքու: Թրքական օդանաւերը կ'անցնին Հայաստանի հարաւային գօտիին վերեւէն», իրականութիւն մը որուն հետեւանքներուն պատասխանատուն էր Թուրքիան⁽¹⁷⁰⁾:

Թուրք վարչապետ Տեմիրէլի սպառնալիքին հակազդելու համար էր գուցէ, որ, ըստ Հայլուր գործակալութեան՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու պաշտօնական բանբեր մը զգուշացուց Թուրքիան Հայաստանի դէմ ուժի դիմելու որեւէ փորձէ ու յայտնեց թէ արտաքին որեւէ երրորդ ուժ պէտք չէր որ միջամտէր Լեւոնային Ղարաբաղի տագնապին, որովհետեւ ճի՛շդ այս օրերուն էր որ Թրքական ուժերը կը կատարէին արտակարգ ռազմափորձեր Հայաստանի սահմանին մօտերը⁽¹⁷¹⁾:

Պաքուէն վերադարձէն երկու օր ետք, սրտի տագնապի մը պատճառով, անակնկալ կերպով մահացաւ Թուրքիոյ նախագահ Էօզալը, եւ, անսպասելի քայլով մը, Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեան Անգարա գնաց մասնակցելու համար Էօզալի յուզարկաւորութեան եւ առ այդ՝ արժանացաւ գնահատանքին միջազգային դիւանագիտական շրջանակներուն, որոնք ուզեցին իր այս քայլին մէջ տեսնել Թուրքիա-Հայաստան լարուածութեան մեղմացումին նպաստող արարք մը: Անգարա էին նաեւ Թուրքիոյ զրացի երկիրներէն Յունաստանի, Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի նախագահները: Առիթն օգտագործելով՝ Տէր Պետրոսեան տեսակցեցաւ էլ չիպէլի հետ եւ Թուրք ղեկավարներու. այդ վերջիններէն վարչապետ Տեմիրէլ պահանջեց հայկական ուժերուն հեռացումը Քելրաջարէն, որպէսզի կարելի ըլլար վերսկսիլ խաղաղութեան բանակցութիւններուն⁽¹⁷²⁾: Իր կարգին՝ Վոլքան Վուրալ յայտնեց թէ Թուրքիան դէմ չէր Հայաստան զրկուող մարդասիրական օժանդակութեանց Թուրք օդային կամ ցամաքային սահմաններէն անցքին, սակայն, եզրակացուց անիկա, «ինչո՞ւ պէտք է օժանդակութիւն զրկել Հայաստան, երբ ան կարող է պատերազմ մղելու...»⁽¹⁷³⁾:

Յստակ էր ամէն ինչ: Հայաստան վերադարձէն ետք նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի առաջին գործն եղաւ ծաղկեպսակ մը զհետզեղ Միժեռնակաբերդի Յուշարձանին՝ 24 Ապրիլ 1993-ին⁽¹⁷⁴⁾:

Ասկէ տասնօրեակ մը ետք էր միայն, 5 Մայիս 1993-ին, որ Թուրքիան կոչ մը ուղղեց Հայաստանին եւ Ազրպէյճանին՝ իր ար-

տաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինի բերնով, որ ընդունէին հայ-ազերի հակամարտութեան վերջ մը ղնելու մտօք պատրաստուած այն ծրագիրը որ մշակեց էին Ռուսիան, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները եւ Թուրքիան⁽¹⁷⁵⁾:

Հակառակ որ Հայաստանի եւ Սփիւռքի հայաշատ կարգ մը կեդրոններուն մէջ բարձրացան բողոքի ձայներ եւ սփիւռքեան հայ ազգային երեք կուսակցութիւնները⁽¹⁷⁶⁾ միասնաբար յուշագիրներ յանձնեցին իրենց շրջաններուն մէջ գտնուող ուսական եւ ամերիկեան դեսպանութիւններուն՝ յայտնելով թէ կը մերժէին Թուրքիոյ միջնորդութիւնը այս եռակողմանի նախաձեռնութեան, որովհետեւ անկողմնակալ չէին նկատեր զայն⁽¹⁷⁷⁾։ Հայաստանն ու Ազրպէյճանը ընդունեցան եռակ ծրագիրը, մինչ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւնը մերժեց զայն⁽¹⁷⁸⁾։ Սակայն ինչպէս այլ ծրագիրներ՝ շրջան մը եւս այս ծրագիրն ալ ունեցաւ ձախող ճակատագիր մը՝ նախ արցախեան մերժումով եւ ապա՝ Ազրպէյճանի մէջ տեղի ունեցած բմբոստութեան մը պատճառով։ Ի վերջոյ Անգարայի մօտիկ Էլչիպէյ փախուստ տուաւ Պաքուէն եւ զայն փոխարինելու եկաւ Հայտար Ալիեւ։ Ապա՝ պատասխանելով ազերիական գրգռութիւններուն՝ Արցախի ինքնապաշտպանութեան հայկական ուժերը գրաւեցին Աղտամն ու անոր շրջակայքը։ Զինագուլ յայտարարուեցաւ 25 Յուլիս 1993-ին, եւ յաջորդ օրն իսկ Թուրքիոյ վարչապետուհի Թանսու Չիլլէր յայտնեց թէ պիտի ձեռնարկէր զիւրանագիտական լայնածաւալ աշխատանքի մը՝ կապի մէջ մտնելով Միացեալ Նահանգներու նախագահ Պիլ Կլինթընի, Գերմանիոյ վարչապետ Հելմութ Բոնչի եւ Անգլիոյ վարչապետ ձոն Մէյճրրի հետ, իսկ իր կարգին նախագահ Տեմիրէլ ալ պիտի հաղորդակցութեան մէջ մտնէր Ռուսիոյ Պորիս Ելցինին եւ Ֆրանսայի Ֆրանսուա Միթերանին հետ, որպէսզի ՄԱԿ-եան խաղաղարար ուժեր ղրկուէին Ազրպէյճան։ Ըստ թրքական պնդումներուն՝ Հայաստան կ'օգնէր Ղարաբաղի հայերուն, եւ առ այդ՝ պահանջեց ՄԱԿ-էն եւ միջազգային այլ կազմակերպութիւններէն, որ «հայերը քաշուին ազերիական հողերէ [ն]»⁽¹⁷⁹⁾։ ՄԱԿ-ի Ապահովութեան Խորհուրդի թիւ 853 որոշումէն ետք էր որ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինն ու Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Վահան Փափագեանը տեսակցութիւն մը ունեցան Մոսկուայի մէջ 19 Օգոստոսին։ Կողմերը քննարկեցին Ղարաբաղեան հարցը խաղաղ միջոցներով լուծելու խնդիրը, սակայն գտնուեցան տարակարծիք՝ գնահատումին մէջ Ապահովութեան Խորհուրդի թիւ 853 որոշումին։ Չեթին յայտնեց թէ հակառակ Թուրք մամուլի պնդումներուն՝ Թուրքիան չէր օգներ Ազրպէյճան-

նին, եւ հակառակ որ կայացաւ ո՛չ մէկ որոշում՝ երկու կողմերը, սակայն, համաձայն գտնուեցան որ շփումները շարունակուէին Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ⁽¹⁸⁰⁾ :

7.

Արցախեան դէպքերը զարգացան արագ կերպով, եւ Թշնամիի կրակակէտերը շէզոքացնել կարենալու համար Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան ինքնապաշտպանութեան ուժերը յաջորդաբար գրաւեցին Ֆիզուլին, Ջերրայիլը, Ղուբաթլին, եւ Չանգելանը, իսկ Արաքսի վրայ Հորատիզը՝ իրանեան սահմանագծի մօտ՝ այդ ձեւով իրենց ենթարկելով ամբողջ շրջանը, որուն ի տես՝ 2 Սեպտեմբեր 1993-ին ժողով մը գումարելով՝ Թուրքիոյ գերագոյն պատասխանատուները յայտարարեցին թէ «Ազրպէյճանի հողային ամբողջականութիւնը պահպանելու միջոցներ» ձեռք պիտի առնէին, իսկ պետական բանրեր Ֆերհաթ Աթամանը «բնական» նկատեց որդեգրումը նման միջոցառումներու, որովհետեւ «Թուրքիոյ ապահովութիւնը վտանգուած» էր: Այս միջոցառումներէն մէկն էր Թուրքիոյ խնդրանքը Ռուսիայէն, Իրանէն եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն որ ճնշում բանեցնէին Երեւանի վրայ, որպէսզի «Հայկական յարձակումները զսպուին»: Այլ միջոցառում մը եղաւ զօրաշարժի յայտարարութիւնը Հայաստանի սահմանին վրայ եւ նոր ուժի ու հրասայլերու առաքումը Թուրքիոյ արեւելեան սահմանը: Իսկ այս բոլորն ամբողջացնելու եկան Թրքական օդանաւերու ամենօրեայ թռիչքները այդ գօտիին վերեւ⁽¹⁸¹⁾ :

Մինչ այդ՝ Ազրպէյճանի խորհրդարանը ջնջեց Լեռնային Ղարաբաղի հետ ուղղակի բանակցելու օրինական արգելքը եւ նախատրամադրութիւն ցուցաբերեց նման բանակցութիւններու համար, սակայն Հորատիզի անկումէն ետք Թուրքիա փորձեց խափանել Մոսկուայի մէջ կայանալիք Արցախ-Ազրպէյճան հանդիպումը: Հայաստանի սահմանին վրան ստեղծելով միջադէպ մը Թուրքիոյ վարչապետուհի Թանսու Չիլլէրի 8 Սեպտեմբերին Մոսկուա տալիք այցելութենէն միայն երկու օր առաջ: Այս այցելութեան առիթով Ազրպէյճանի խորհրդարանի նախագահ Հայտար Ալիեւն ալ պիտի ներկայ գտնուէր Մոսկուա⁽¹⁸²⁾ :

Միջադէպէն անմիջապէս ետք Հայաստան-Թուրքիա սահմանին վրայ գտնուող ուսական սահմանապահ ուժերու բանրեր Անտրէ Ալիօշինը յայտարարեց թէ ամբողջ սահմանին վրայ համախմբուած Թրքական ուժերը, զէնքերով եւ գնդացիներով, եւ

աննպատակ եւ առանց մասնաւոր թիրախի կրակ բացին դէպի Հայաստան Սեպտեմբերի 5-էն 6-ի լուսցող գիշերը, հոն հսկող ուսական սահմանապահ զինուորներուն վրայ՝ առանց որ որեւէ զրգոխչ արարք առիթ տուած ըլլար նման կրակոցի մը: Միջադէպին հետեւանքով չեղան մարդկային զոհեր եւ առ այդ՝ սահմանապահ զօրքն ալ չփոխադարձեց կրակոցին: Սակայն սահմանապահ ուժերու ներկայացուցիչ մը բողոք բարձրացուց Թուրքիոյ մօտ «անարդարանալի» այս միջադէպին համար⁽¹⁸³⁾:

Այս միջադէպէն քիչ մը առաջ էր որ թուրք վարչապետուհին յայտարարեր էր, թէ «եթէ հայերը Նախիջեւանի ճկոյթին հպին՝ խորհրդարանէն պիտի պահանջեմ որ արտօնութիւն տայ պատերազմ յայտարարելու Հայաստանի դէմ»⁽¹⁸⁴⁾: Իրականութեան մէջ Չիլլէր շա'տ լաւ գիտէր, թէ Հայաստան չէր առած որեւէ քայլ Նախիջեւանի դէմ եւ մտադիր ալ չէր: Սակայն այս ռազմաշունչ յայտարարութեան յաջորդեց Ազրպէյճանի պաշտպանութեան նախարարութեան բանբերին ստայօղ մէկ յայտարարութիւնը, որուն համաձայն հայերը ռմբակոծեր էին Նախիջեւանը, եւ քանի մը ուռմբեր ալ ինկեր էին այն շրջաններուն վրան, որոնք կը գտնուէին թրքական սահմանին մօտ⁽¹⁸⁵⁾: Այսուհանդերձ եւ հակառակ Չիլլէրի պոռոտախօսութեան՝ Անգարա քայլ չառաւ քարոզչական այս սուտին վրայ:

Այս նոյն օրերուն էր, որ Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանը հեռաձայնային կապի մէջ մտնելով Թուրքիոյ նախագահ Տեմիրէլին հետ, իր մտահոգութիւնը յայտնեց Թուրքիոյ սահմանին վրայ թրքական բանակայիններու կեղրոնացման համար եւ դիտել տուաւ թէ այդ մէկը պատճառ կը հանդիսանար կացութեան վատթարացման. աւելին՝ անիկա կը վնասէր Մոսկուայի մէջ 8 Սեպտեմբերին կայանալիք հանդիպման, որ նախատեսուած էր Լեոնային Ղարաբաղի եւ Ազրպէյճանի ներկայացուցիչներուն համար, եւ ձեւով մը արգելք կը հանդիսանար Մինսքի խմբակին ոչ-պաշտօնական խորհրդակցական ժողովին, որ պիտի տեղի ունենար 9 Սեպտեմբերին⁽¹⁸⁶⁾: Իր կարգին՝ Տեմիրէլ պահանջեց որ «պէտք է վերջ տալ Ազրպէյճանէն ներս յառաջխաղացքին եւ հակական ուժերը հեռացնել զրաւեալ շրջաններէն, [որովհետեւ] Գելրաջարը, Աղտամը, Ֆիզուլին ու Ջերրայիլը Ազրպէյճանի կը պատկանին», իսկ Հայաստանի նախագահը պատասխանեց թէ իր երկիրը հակակշիռ չունէր Լեոնային Ղարաբաղի ուժերուն եւ անոնց գործողութիւններուն վրայ, սակայն խոստացաւ ընել իր կարելին: Ահաւասիկ այս խօսակցութենէն ետք էր, որ նիստ մը գումարեց Հայաստանի Ազգային Ապահովութեան Խորհուրդը եւ

յայտարարեց թէ մտահոգուած էր «չրջանի զինուորա-քաղաքական վիճակի» վատթարացումէն, «ինքնագոյութի» կոչ ուղղեց շրջանի երկիրներուն, եւ շեշտեց որ հարցերը լուծուելու էին քաղաքական ջանքերով⁽¹⁸⁷⁾։ Այս առիթով՝ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւնը պաշտօնապէս յայտարարեց հաղորդագրութեամբ մը, թէ պէտք չէր որ «երրորդ կողմ մը» միջամուխ ըլլար տազնապին, մանաւանդ երբ անիկա «չէզոք հայտարարի յաւակնութիւն ունի»⁽¹⁸⁸⁾։ Յստակ էր ուղղութիւնը ակնարկին։

Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարը Անտրէ Քոզիրեւ հեռաձայնային հաղորդակցութիւն մը ունեցաւ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինի հետ 7 Սեպտեմբեր 1993-ին եւ անոր նկատողութեան յանձնեց այն պարագան թէ «Ռուսիա մտահոգ է Հայաստանի սահմանին մօտ թրջական ուժերու շարժումներուն մասին [ստացուած] ահազանգային լուրերով», եւ առ այդ՝ ինքնագոյութի կոչով մը դիմեց շրջանի բոլոր ուժերուն։ Ըստ Չեթինի տուած պատասխանին՝ «հարցը թիւրիմացութենէ մը կը ծնի» եւ Թուրքիան պատրաստ էր «գործակցելու Ռուսիոյ հետ»⁽¹⁸⁹⁾։

Հակառակ այս բոլորին, սակայն, երբ Թանսու Չիլլէր տեսակցութիւն մը ունեցաւ Հայտար Ալիեւի հետ Մոսկուայի մէջ՝ յայտարարեց թէ Թուրքիան զօրավիզ կը կանգնէր Ազրպէյճանի, կը դատապարտէր գրաւումը ազերի հողերուն եւ կը սպասէր որ Ռուսիա ճնշում բանեցնէր հայերուն վրայ, մինչ Ալիեւ պատրաստակամութիւն յայտնեց բանակցելու Հայաստանի հետ՝ առանց որեւէ ակնարկի Արցախն ալ ներգրաւելու կատարելի բանակցութեանց⁽¹⁹⁰⁾։

Սակայն հակառակ ինքնագոյութի՝ մագլցումի քաղաքականութեան մը դիմեց Թուրքիոյ արտաքին գործերու նախարար Հիքմէթ Չեթինը եւ Մոսկուայի մէջ տուած իր մամլոյ ասուլիսին համարձակեցաւ հայերուն յարձակումը նմանցնել Քուէյթի վրան կատարուած իրաքեան ներխուժումին, եւ առ այդ՝ պնդեց թէ «պէտք է պատիժ անօրինուի Հայաստանի դէմ», որովհետեւ հարցը կը վերաբերէր ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղին այլ ամբողջ տարածքաշրջանին, եւ «եթէ նախիջեւանի վրայ յարձակում [մը] կատարուի՝ դէպքերը հակակշիռէ դուրս պիտի գան եւ պատասխանատուութիւնը պիտի իյնայ Հայաստանի ուսերուն»⁽¹⁹¹⁾։

Յայտարարութիւններու այս թռուտոտին մէջ էր որ Ալեքսանտր Պապենքոն որ հրամանատարն էր Հայաստանի սահմանապահ ուսական զօրքերուն՝ յայտնեց թէ հայ-թրջական «սահմանին վիճակը կայուն է [ը] ու խաղաղ»⁽¹⁹²⁾։

Թուրքիոյ վարչապետուհին Մոսկուայի մէջ իր խօսակցութիւններուն ընթացքին Արցախի հարցէն դուրս խօսեցաւ նաեւ այլ խնդիրներու շուրջ եւ անոնց կարգին «Ազրիականէն մինչեւ Չինական Պարիսպ [Երկարող] թրքական աշխարհի» մը մասին տեմիրէլեան կիրքերուն ստեղծած կասկածամտութեան մասին, ու փորձեց փարատել զայն, յիշատակեց աթաթիւրքեան օրերու ռուս-թուրք բարեկամութիւնը, փափաք յայտնեց որ ռուս-թրքական առեւտուրը հասնէր երկու միլիառէն տասը միլիառ տոյարի, եւ առ այդ՝ խօսեցաւ տնտեսական համագործակցութեան մասին⁽¹⁹³⁾։ Տնտեսական գետնի վրայ գոյացաւ որոշ համաձայնութիւն մը եւ կողմերը որոշեցին ընդարձակումը առեւտրական գործակցութեան, եւ առ այդ՝ փոխանակ շորս միլիառ խորանարդ մեթր կազի՝ Ռուսիա խոստացաւ Թուրքիոյ տալ վեց միլիառ խորանարդ մեթր։ Նոյն ատեն որոշուեցաւ փոխադարձաբար Զնջել կրկնակի մաքսատուրքը, եւ որպէսզի կարելի ըլլար լուծել Թուրքիոյ յեանեալ պարտքերուն հարցը՝ կողմերը որոշեցին հաստատել Անգարա-Մոսկուա հեռաձայնային ուղղակի գիծ մը։ Սակայն երբ Թուրքիա առաջարկեց Արցախի խաղաղեցումին համար իր կողմէ խաղաղարար ուժ զրկել շրջանը Անկախ Պետութիւններու Հասարակապետութեան ուժերուն հետ՝ արժանացաւ պաղ վերաբերումի⁽¹⁹⁴⁾։ Այս բոլորի կողքին՝ Չիլէք կարողացաւ իրականացնել Արցախ Ազրպէյճան ուղղակի բանակցութեան ձախողութիւնը՝ առ այդ համոզելով Ալիեւը։

Մոսկուա իր կեցութեան օրերուն էր որ Թուրք վարչապետուհին հարցապնդուեցաւ Հայկական Յեղասպանութեան մասին եւս, որուն ի պատասխան՝ անիկա յայտարարեց պարզօրէն, թէ «Եղեռնը կարելի չէ ճանչնալ, քանի որ այդ տարիներուն⁽¹⁹⁵⁾ Անատոլուի մէջ տեղի ունեցած դէպքերը կարելի չէ Եղեռն համարել, այլ միայն հոն բնակող [եւ] իրար դէմ ելած մարդոց գործողութիւններ»⁽¹⁹⁶⁾։ Հետաքրքրական էր, սակայն։ Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման չիլլէրեան մերժումը կը զուգադիպէր այնպիսի շրջանի մը, երբ Թուրք հեղինակ մը՝ Թանէր Ազաւմ, թէպէտեւ կարգ մը չքմեղանքներով, կ'ընդունէր իրականութիւնը Զարդերուն իր Թուրք Ազգային Ինֆլուէնսիսն ու Հայկական Հարցը⁽¹⁹⁷⁾ հատորով։

Մոսկուայէն Անգարա վերադառնալէ ետք՝ Թուրք վարչապետուհին տակաւին շարունակեց յառաջ քշել իր այն առաջարկը որուն պաղ վերաբերում էին ցուցաբերած ռուսերը։ Պատկերասփռուած ճառով մը անիկա յայտարարեց, թէ իր երկիրը կ'ուզէր խաղաղարար քայլերու դիմել Ռուսիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու

հետ՝ լուծելու համար հայ-ազերի հակամարտութիւնը: Ըստ իրեն՝ այս քայլը պիտի նպաստէր «ոչ միայն հայկական յարձակումներուն վերջ դնելու՝ այլ նաեւ ազերիական հողերէն հայերու հեռացման առաջադրանքին»⁽¹⁹⁸⁾: Իր կարծիքով՝ կար ոչ մէկ արգելք որ Ֆրանսան եւ Գերմանիան եւս միանային այս ճիգերուն: Այս ճառով անիկա անդրադարձաւ նաեւ Կովկասի վրայով Միջին Ասիայէն դէպի Թուրքիա եւ Միջերկրական Ծով նետուելիք վառելանիւթի փոխադրութեան խողովակի հարցին:

Ռուսիա իր դիրքը Թուրքիոյ հասկցուց՝ երկու պարագաներով: Նախ՝ հակառակ ՆԱԹՕ-ի անդամ Թուրքիոյ ուժգին ընդդիմութեան Եւրոպայի մէջ աւանդական ուժերու համաձայնագիրի փոփոխութեան՝ Ռուսիա պնդեց որ եթէ ՆԱԹՕ-ն չընդունէր որ «Կովկասի տագնապահար շրջաններուն շուրջ յաւելեալ հրասայլեր եւ զինական կազմաճներ հաստատէ» Ռուսիան՝ ինք պիտի քաշուէր այդ համաձայնագիրէն⁽¹⁹⁹⁾: Եւ ապա՝ ի լուր Թուրքիոյ Նախիջևանի վրան ունեցած կարծեցեալ հովանաւորութեան յայտարարութիւններուն՝ որուն համար Չիլլէր նոյնիսկ պատրաստ էր պատերազմ յայտարարելու Հայաստանի դէմ եթէ հայկական յարձակում մը կատարուէր Նախիջևանի վրայ՝ Ռուսիան յայտարարեց Երեւանի մէջ ռուսական դեսպան Վլատիմիր Սթուպիշինի բերնով, թէ «Թուրքիա երաշխաւորի ոչ մէկ հանգամանք եւ իրաւունք ունի Նախիջևանի վրայ՝ Կարսի դաշնագիրին վրայ հիմնուած: ... Թուրք իրաւասունները վերջերս յաճախակիօրէն սկսած են խօսիլ նման իրաւունքի մը մասին, ինչ որ երբեք գոյութիւն չունի: ... [Աւելին] Թուրքիա իրաւունք չունի Նախիջևանի մէջ զինուորական գործողութիւններու»⁽²⁰⁰⁾: Վերջին ակնարկը կ'երթար այն ռազմափորձերուն, զորոնք Թրքական զինեալ ուժերը կատարելին Հայաստանի սահմանամերձ Թրքական արեւելեան նահանգներուն մէջ:

Առանց նկատի առնելու ռուսական դիրքորոշումը՝ Ազրբայէյճանն իր արտաքին գործոց նախարար Հասան Հասանովի բերնով յայտարարեց Անգարայի մէջ 29 Դեկտեմբերին, թէ «Ազրպէյճան կ'ուզէ սահմանային համաձայնագիր մը կնքել Թուրքիոյ հետ՝ Նախիջևանի սահմանին համար: ... [Նախապէս] Թուրքիա նախկին Խորհրդային Միութեան հետ ունէր սահմանային համաձայնագիր մը: Կ'ուզենք զայն վերածել Ազրպէյճանի եւ Թուրքիոյ միջեւ համաձայնագիրի մը, [որ] ազդեցութիւն պիտի չունենայ Նախիջևանի մէկ երաշխաւորը ըլլալու Թուրքիոյ հանգամանքին

վրայ, իսկ այս հանգամանքը պիտի շարունակուի այնքան ատեն որ Անգարա կը փափաքի պահել իր այդ դերակատարութիւնը»⁽²⁰¹⁾ :

Ո՛չ միայն այսքան՝ որուն լիուլի համաձայն էր Թուրքիան, այլ նաեւ աւելի՛ն, որովհետեւ Թուրքիան շարունակեց ամէն ձեւով զօրավիզ կանգնել Ազրպէյճանին՝ մանաւանդ երբ հայկական ուժերը յառաջխաղացք կատարեցին չէզոքացնելու համար ազերի կրակակէտերը, ու երբ Ազրպէյճան բողոքեց Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան Ապահովութեան Խորհուրդին՝ Թուրքիան անմիջապէս ձայնակցեցաւ անոր եւ նոյն մարմինէն պահանջեց գումարումը արտակարգ նիստի մը: Իրաւ ալ՝ գումարուեցաւ այդ նիստը եւ Խորհուրդը որդեգրեց թիւ 884 բանաձեւը, որ աննպաստ էր Լեռնային Ղարաբաղի համար⁽²⁰²⁾: Մինչ այդ՝ Ֆինլանտական ինքնավար Աալանտ կղզիին մէջ սկսան Հայաստան-Արցախ-Ազրպէյճան եռակողմանի բանակցութիւնները, որոնց ընթացքին էր որ 21 Դեկտեմբեր 1993-ին Ազրպէյճանի նախագահ ընտրուած Հայտար Ալիեւը Թուրքիա ղրկեց իր արտաքին գործոց նախարարը՝ Հասան Հասանովը, «Թուրքիայէն զինուորական յաւելեալ օժանդակութիւն» խնդրելու համար, որպէսզի գետնի վրայ զինուորական ուժով կարենար լուծել Ղարաբաղի հարցը⁽²⁰³⁾: Նոյն այս շրջանին էր որ ի յայտ եկաւ, որ ազերիները կ'օգտագործէին աֆղան եւ այլ վարձկաններ: Թրքական մամուլն իր կարգին յայտարարեց թէ բանակային թուրք մասնագէտներ կ'օժանդակէին ազերիներուն: Միւս կողմէ՝ Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան բանբերը՝ Կրիկորի Քարասին իր մտահոգութիւնը յայտնեց «հակայարձակում մը շղթայագերծելու համար, կողմերէն մէկուն վարձկաններ գործածելու եւ գերակայութիւն ձեռք բերելու» ուղղութեամբ առած քայլերուն մասին⁽²⁰⁴⁾: Այսուհանդերձ՝ հակառակ Ազրպէյճանի ձեռնարկած հակայարձակողականին, որ ինքնին միակողմանի խախտումն էր կայացած զինադուլին՝ Արցախի ինքնապաշտպանութեան հայկական ուժերը կասեցուցին գայն⁽²⁰⁵⁾:

Ահաւասիկ՝ տազնապալի այսպիսի շրջանի մըն էր որ Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանն ելոյթ ունենալով Հայաստանի խորհրդարանի նիստի մը՝ շեշտեց թէ «Արցախի հարցը հական հարց է [ր]», թէ Հայաստան ճիշդ քաղաքականութիւն կը վարէր Ռուսիոյ նկատմամբ, եւ «նազմականօրէն եւ... դիւանագիտական ու քաղաքական գետնի վրայ» կ'օգտուէր անկէ: Եւ

ի վերայ այս ամենայնի՝ անհրաժեշտ էր «ապահովել Թուրքիոյ չէզոքութիւնը»⁽²⁰⁶⁾՝ եթէ կ'ուզուէր որ լուծուէր Արցախեան Հարցը՝

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. «Անգարա կ'աշխատի նուազագոյնն իսկ զլանայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին», Ազդակ, 28 Փետրուար 1988, էջ 6:
2. Նոյն:
3. «Թուրքեր կը զարմանան «Հայաստան» գիրքի հրատարակութեան», Զարթօնք, 3 Փետրուար 1988, էջ 2:
4. «Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան օրէնքը Օսմանեան Թուրքիայում հայերի 1915 թուականի ցեղասպանութեան դատապարտման մասին», Խորհրդային Հայաստան, 23 Ապրիլ 1989, էջ 1:
5. «Թուրքիա-Խորհրդային Միութիւն «սիրաբանութիւնը» արագօրէն կը զարգանայ», Ազդակ, 27 Յունուար 1989, էջ 1:
6. Նոյն:
7. «Մոսկուա-Թուրքիա առևտուրը պիտի զարգանայ», Ազդակ, 8 Դեկտեմբեր 1989, էջ 1:
8. «Pasqua : Oui, il y a eu génocide du peuple arménien», L'orient-Le Jour, 24 Février 1988, p. 8.
9. «1915-ի հայկական ջարդերը ցեղասպանութիւն կը յայտարարէ Պերմար Քուշներ», Ազդակ, 12 Դեկտեմբեր 1989, էջ 1:
10. «The U.S. must acknowledge the Armenian Genocide, says Bush», Nor Gyank, 20 October 1988, p. 44.
11. «Յեղասպանութիւն - Անբարա կը սպառնայ Ռաշիմկընին», Զարթօնք, 24 Նոյեմբեր 1989, էջ 2:
12. «Պուշի վարչութեան ընդդիմութիւնը Հայկական Բանաձեւին դէմ», Զարթօնք, 13 Հոկտեմբեր 1989, էջ 1:
13. «Թուրքիա կը բարձրացնէ Ռաշիմկընի վրայ ճնշումը», Ազդակ, 21 Նոյեմբեր 1989, էջ 1-2:
14. Նոյն:
15. «Armenian Genocide Resolution SJR 212 withdrawn following Senate Filibuster», Hye Sharzboom, Fresno, Vol. 11, N° 3, March, 1990, p. 1.
16. «Նախագահ Էվրէն Էրզրումի թանգարանին մէջ կը քանայ «Հայկական ջարդի» բաժինը», Զարթօնք, 14 Մարտ 1989, էջ 2:
17. «Թրքական ֆանթեզի... հայերը կը պահանջեն Թուրքիոյ 22 Նախագները», Զարթօնք, 10 Ապրիլ 1990, էջ 3:
18. «Թուրքիա Պուկարիայէն գաղթող թուրքերը կը բնակեցնէ Պատմական Հայաստանի հողերուն վրայ», Ազդակ, 14 Յունիս 1989, էջ 1:
19. Financial Times (London), 6 June 1990.
20. Ազդակ, 24 Դեկտեմբեր 1987, էջ 1:
21. Նոյն:
22. «Տէր մի՛ փնտռէք, Կարսը տէր ունի», Զարթօնք, 23 Հոկտեմբեր 1990, էջ 2:
23. «Ահա վանայ դժբախտ ճակատագիրը», Արարատ, 26 Յունուար 1992, էջ 3-4:
24. «Սուրէն Յարութիւնեան Հայ Դատի կողմին», Ազդակ, 2 Յունիս 1989, էջ 1:
25. «Վ. Համբարձումեան դատապարտեց Մոլոտովի որացումները հայապատկան հողերու զոյւ», Զարթօնք, 14 Յունիս 1989, էջ 2:

27. Նոյն:
28. «Հայաստան. Գերագույն Խորհուրդի արտահերթ 10-րդ նստաշրջանի վերջին օրը», Ջարթօճք, 7 Նոյեմբեր 1989, էջ 2:
29. «Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարը կ'արձարծէ հայկական հողերու հարցը», Ապագայ, 18 Նոյեմբեր 1989, էջ 1:
31. Նոյն:
32. «Հայաստան Թուրքիոյ դիմում կատարեց սահմանային նոր դուռ մը բանալու համար», Մարմարա, 24 Նոյեմբեր 1989, էջ 1:
33. Իգտիր:
34. Մարմարա, 24 Նոյեմբեր 1989, էջ 1:
35. «Պարոյի նախաձեռնութեամբ համաթրքական շարժում», Ազդակ, 21 Նոյեմբեր 1989, էջ 1:
36. «Ազերի ազգայնականներ կը պահանջեն նաև Թուրքիոյ հետ սահմաններու բացումը», Ջարթօճք, 10 Յունուար 1990, էջ 1:
37. «Թուրքիա կրնայ Կովկաս միջամտել», Ջարթօճք, 12 Ապրիլ 1990, էջ 8:
38. Մ., «Էօզալ «Կովկասեան ծրագրի» մը մասին կ'որոնայ», Ազդակ, 11 Յուլիս 1990, էջ 5:
39. Նոյն:
40. «Էօզալ ուզած էր երկխօսութիւն հաստատել հայերու հետ», Մարմարա, 4 Մայիս 1990, էջ 1:
41. «Հայկական Հարցի մէջ, Էօզալ կրնա՞յ մերժել օսմանեան ժառանգութիւնը», Ջարթօճք, 11 Սեպտեմբեր 1990, էջ 2:
42. Նոյն, էջ 4:
43. Մ. Սոյսալ, «Հայոց պահանջըրը վերջ ունի՞...», Արարատ, 29 Օգոստոս 1989, էջ 3:
44. «Հոշակագիր Հայաստանի անկախութեան մասին», Ջարթօճք, 4 Սեպտեմբեր 1990, էջ 2:
45. «Թուրք մամուլը եւ Հայաստանի անկախութեան հոշակումը՝ «Հայաստանի անկախութեան մասին», Ջարթօճք, 20 Հոկտեմբեր 1990, էջ 2:
46. Գումայրի - Գիմրի:
47. «Էնեհնական-Թուրքիա երկաթագծի շուրջ», Գործ շարաքաքերը (Երևան), թի 21, Օգոստոս, 1991, էջ 4:
48. Կալիմա Ստարովոյթովա «Ռուսիա եւ Հայաստան. երկու ժողովուրդները կրնա՞ն ապրիլ առանց իրարու», Ջարթօճք, 21 Հոկտեմբեր 1990, էջ 2:
49. Դաիթ Ջեմեան, Հայաստանի ղեկավարները եւ հալ-թուրք յարաբերութիւնները», Ջարթօճք, 21 Հոկտեմբեր 1990, էջ 1:
50. Նոյն:
51. «Սկիտքեան գորակցութիւն հացադուլի դիմողներուն — Թուրքիոյ հետ տնտեսական կապերու հաստատում», Ազդակ, 22 Սեպտեմբեր 1990, էջ 1 եւ 8:
52. «Հայ-թրքական հանդիպում Երևանի մէջ», Ջարթօճք, 24 Հոկտեմբեր 1990, էջ 1. տես նաև՝ Ազդակ, 21 Սեպտեմբեր 1990, էջ 1:
53. Նոյն:
54. «Հայաստան Թուրքիոյ հետ համաձայնի կ'ուզէ», Ազդակ, 20 Հոկտեմբեր 1990, էջ 4:
55. «Հայաստան կը պահպանէ Թուրքիոյ հետ իր սահմանները», Մարմարա, 22 Նոյեմբեր 1990:
56. Նոյն:
57. Նոյն:
58. «Էօզալ. «իմշո՞ւ հայերու հետ ալ տնտեսական կապեր չհաստատենք», Մարմարա, 8 Յունուար 1991:
59. Նոյն:

60. «ԱճՆԷՆ Քապարը կը քննադատե՞ «32-րդ Օր» յայտագիրը», Արարատ, 1 Մարտ 1991, էջ 2:
61. «Հայաստան պետք է հրաժարի Թուրքիոյ, Նախիջեանի, Ղարաբաղի և Վրաստանի իր հողային պահանջներէն», Ազդակ, 14 Մարտ 1991, էջ 4:
62. Նոյն:
63. Նոյն:
64. Նոյն:
65. «Երևան-Անգարա ծախսներու փոխանակում», Զարթօնք, 25 Յունուար 1991, էջ 2:
66. «Մոսկուայի բուրք դեսպան Վոլքան Վուրալ Երևանի մէջ», Զարթօնք, 13 Ապրիլ 1991, էջ 1:
67. «Թուրք մամուլ. Թուրք դեսպանին ազդելու մասին», Զարթօնք, 5 Մայիս 1991, էջ 2:
68. «Թուրք դեսպանը Լջմիածին ազդելեց», Զարթօնք, Մայիս 1991, էջ 2:
69. «Թուրքիոյ դեսպան Վոլքան Վուրալ Հայաստանի մէջ», Մարմարա, 12 Ապրիլ 1991, էջ 1:
70. Նոյն:
71. «Յարարերիլ՝ առանց վտանկու (հաշ-թուրք բանակցութեան առթի)», Զարթօնք, 22 Մայիս 1991, էջ 2:
72. «Անոն Տէր Պետրոսեան կ'ըսէ թէ Կարսը հայկական հող է», Զարթօնք, 5 Յուլիս 1991, էջ 2:
73. Նոյն, էջ 4:
74. Արարատ լեռ:
75. «Կշտամբանք՝ Թուրքիոյ, իսկ իրատ՝ հայերուն», Արարատ, 27 Նոյեմբեր 1991, էջ 3: Տես նաև՝ Զարթօնք, 4 Դեկտեմբեր 1991, էջ 3:
76. Նոյն:
77. «Հեռուստեսիի «32-րդ Օր» յայտագրին կարեւոր մէկ բաժինը յատկացում էր Հայաստանի և Ղարաբաղի», Զարթօնք, 17 Դեկտեմբեր 1991, էջ 3:
78. Արմէնիբէս, Թասս, «Թուրքիան ճանաչել է նախկին ԽՍՀՄ հանրապետութիւնների անկախութիւնը», Անքարա, 17 Դեկտեմբեր 1991, Զարթօնք, 18 Դեկտեմբեր 1991, էջ 1:
79. Փեշմերկա Բիրտ Բոմիթարը, Բրտական Աշխատատարական Կուսակցութիւն, որ շատ անկի ծանօթ է Փերաքա (PKK) անունով:
80. «Կը կարդանք թրքական մամուլին մէջ՝ հայերը բմբոս քիրտերը կը գործածեն Թուրքիոյ դէմ», Արարատ, 23 Հոկտեմբեր 1991, էջ 2:
81. «Թուրքիա կը զինէ Ազրպէյճանը», Ազդակ, 4 Դեկտեմբեր 1991, էջ 3:
82. «Հասանովի ուղղում Տեմիրլիի պատգամը», Զարթօնք, 3 Դեկտեմբեր 1991, էջ 1:
83. «Կը կարդանք թրքական մամուլին մէջ՝ Ալփուսլան Թիւրքէշ կ'ըսէ՝ Երևանը թրքական քաղաք է», Արարատ, 26 Փետրուար 1992, էջ 2:
84. «Ատրպէյճան՝ լալիք Թուրքիոյ պէս», Արարատ, 13 Մարտ 1992, էջ 4:
85. Մ., «Մշակութային կամուրջ՝ Ասիոյ թրքացել հանրապետութեանց հետ», Ազդակ, 12 Փետրուար 1992, էջ 5:
86. Նոյն:
87. Մ., «Թուրամական շարժումի մը հետանկարը ակներես է», Ազդակ, 11 Փետրուար 1992, էջ 5:
88. Այսինքն՝ Չինաստանի Սինկեանք Թանգի:
89. «Մինչև հետադարձ Չինաստանի մէջ», Արարատ, 18 Օգոստոս 1992, էջ 2:
90. Շիրազ Մարտիրոսեան, «Շրջադարձ դէպի արեւելք. Տեմիրլի՝ այս հողերը մեր մայր հազրենիքն են», Ազդակ, 23 Մայիս 1992, էջ 5:
91. «Թրքիշ Տէյի Նիուզ Թերքի հարցազրոյցը Պր. Արման Նասասարդեանի հետ»,

- Զարթոնք, 3 Մարտ 1992, էջ 3:
92. Արարատ, 27 Մարտ 1992, էջ 1. տես նաև՝ Զարթոնք, 14 և 15 Մարտ 1992, էջ 1 յաջորդաբար:
93. «Մոսկուայի թուրք դեսպան Վոլյան Վուրալ Երևանի մէջ. Թուրքիա պիտի շարունակէ իր չեզոքութիւնը», Զարթոնք, 19 Մարտ 1992, էջ 1:
94. Նոյն:
95. «Կը կարդանք թրքական մամուլին մէջ», Արարատ, 27 Մարտ 1992, էջ 3:
96. «Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնական յայտարարութիւնը», Զարթոնք, 21 Մարտ 1992, էջ 7:
97. «Թուրքիոյ վրայով Երևան-Հալէպ-Երևան օդային կանոնադր թռիչքը արգիլած», Զարթոնք, 24 Ապրիլ 1992, էջ 1:
98. «Կը կարդանք թրքական մամուլին մէջ՝ հայերը սփիւռքէն Երևան զէնք կը փոխադրեն օդանավով», Արարատ, 28 Մարտ 1992, էջ 2:
99. «Շղարրցի ազերիները կը պահանջեն որ Ալիճանի դուռը այլևս չբացուի», Արարատ, 27 Մարտ 1992, էջ 3:
100. Նոյն:
101. «Հայաստանցիները գոհ են Տեմիրլի քաղաքականութենէն», Զարթոնք, 26 Մարտ 1992, էջ 3:
102. Տես՝ ծանօթ, թիւ 90:
103. «Հայկական ուժերը գրասեցին Լաչինը — թրքական ազդարարութիւն Հայաստանի», Զարթոնք, 20 Մայիս 1992, էջ 1:
104. Նոյն:
105. «Քառասնամյակ Ազրպէյճանի մէջ — Տեմիրլի՝ «Թուրքիա մտադիր չէ միջամտելու հայ-ազերի կոնֆլիկտին...», Զարթոնք, 22 Մայիս 1992, էջ 1:
106. «Ուաշինգթոն դէմ՝ հայ-ազերի վեճին երրորդ կողմի [մը] միջամտութեան», Զարթոնք, 24 Մայիս 1992, էջ 1:
107. Նոյն:
108. Նոյն:
109. «ՄԱԿ-ի պատուիրակութիւնը Երևանի մէջ», Զարթոնք, 27 Մայիս 1992, էջ 1:
110. «Ուաշինգթոն կը գնահատէ Հայաստանի իշխանութիւններուն պատրաստակամութիւնը», Զարթոնք, 27 Մայիս 1991, էջ 1:
111. «Մոսկուայի «գալթակոլութիւնը», Արարատ, 12 Յուլիս 1992, էջ 3:
112. Նոյն:
113. «Մոսկուայի մէջ Արցախը Ելցին-Տեմիրլի բանակցութեանց միտք», Ազդակ, 26 Մայիս 1992, էջ 1:
114. Նոյն:
115. «Լեւոն Տէր Պետրոսեան և Ռաֆֆի Յովհաննիսեան Յունիսի վերջերուն Թուրքիա պիտի այցելեն», Զարթոնք, 29 Մայիս 1992, էջ 1:
116. «Անքարա իր կապերը կ'ամրապնդէ Նախիջևանի հետ», Զարթոնք, 2 Յունիս 1992, էջ 1:
117. Նոյն:
118. «Բռնաբարտած է Հայաստանի օդային սահմանը», Զարթոնք, 3 Յունիս 1992, էջ 1:
119. «Վարչապետ Տեմիրլի կ'ընդունի Հայաստանի պատուիրակութիւնը», Զարթոնք, 11 Յունիս 1992, էջ 1:
120. «Ազերի ուժերը Մարտակերտէն հինգ քիլոմէթր հեռու», Զարթոնք, 20 Յունիս 1992, էջ 1:
121. «Լեւոն Տէր Պետրոսեան կ'ամբաստանէ Մոսկուան», Զարթոնք, 21 Յունիս 1992, էջ 1:
122. «Նախագահ Լ. Տէր Պետրոսեանի հարցազրոյցը թրքական մամուլիէն թերթին հետ», Զարթոնք, 2 Յունիս 1992, էջ 1:

123. Այսինքն՝ Լեոնայից Ղարաբաղի Հանրապետություն:
124. «Ռ. Յովհաննիսեան՝ «Հարկատու է երկու կողմերի կամքը», **Ջարթոնք**, 6 Սեպտեմբեր 1992, էջ 1:
125. «Պոլսոյ խորհրդածողովից ելոյթ ունենալով Ռաֆֆի Յովհաննիսեան կը քննադատէ Թուրքիոյ հակահայ դիրքորոշումը», **Ջարթոնք**, 13 Սեպտեմբեր 1992, էջ 1:
126. Նոյն:
127. «ՄԱԿ-ի կեղծոցին մէջ մամլոյ ստույիս», **Ջարթոնք**, 4 Հոկտեմբեր 1992, էջ 1:
128. «Կը կարդանք թրքական մամուլին մէջ՝ «Մենք Հայաստանի հետ դրացի չենք» պոռագին Տեմիրլիցին», **Արարատ**, 17 Սեպտեմբեր 1992, էջ 2:
129. «Հայ-Նախիջեւան համաձայնագիր», **Ազդակ**, 4 Սեպտեմբեր 1992, էջ 3: Տես նաև՝ «Ջիմարտարի համաձայնութիւն Հայաստանի եւ Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետութեան միջեւ», **Ջարթոնք**, 25 Սեպտեմբեր 1992, էջ 1:
130. «Տեմիրլի պատասխան ամսակը Հայաստանի անխաղաղին», **Արարատ**, 22 Օգոստոս 1992, էջ 3:
131. «Կարչապետը կը տեսակցի Կարսի անհանգստացեալին հետ», **Ազդակ**, 4 Դեկտեմբեր 1992, էջ 3:
132. «Ռուսիա տրամադած է ԱՊՀ-ի անդամ երկիրներու օդային եւ ցամաքային սահմաններու պաշտպանութիւնը», **Ջարթոնք**, 9 Հոկտեմբեր 1992, էջ 1:
133. «Արցախի խաղաղեցման ամերիկեան ծրագիրը», **Ազգային Մշակոյթ**, 7 Նոյեմբեր 1992, էջ 1 եւ 4:
134. «Կը կարդանք թրքական մամուլին մէջ՝ «Թուրքիա Արեւմուտքին ոստիկան գինուորմէ», **Արարատ**, 11 Յունուար 1993, էջ 4:
135. «ՓՔՔ» եւ հաշերը ձեռք-ձեռքի», **Արարատ**, 18 Փետրուար 1993, էջ 3:
136. Փեշմերկա՝ զինեալ մարտիկ:
137. «Թուրքիա փաստեր կը հաւաքէ», **Արարատ**, 11 Նոյեմբեր 1993, էջ 2:
138. Ծանօթ նաև Արօ անուով:
139. Կակնարկոյի թուրքին:
140. Տես՝ ծանօթ. թիւ 138:
141. «Արքիւլ շաբաթաթերթի թղթակիցը կ'այցելէ Հայաստանի քրտաբնակ գիւղերը», **Ջարթոնք**, 3 Նոյեմբեր 1993, էջ 3:
142. Ոգնի Թոնդրակի, «Թուրքիա պատրանալա՞նքի PKK-ի դիմադրութեամբ... եւ այլ ձախողանքներով», **Ազգային Մշակոյթ**, 30 Հոկտեմբեր 1993, էջ 7:
143. «Ղարաբաղ. քաղաքական ետնախորշերի «լուսցման» միջավայր», **Ջարթոնք**, 24 Փետրուար 1994, էջ 2:
144. «Արմախրի շրջանին մէջ ստիպողական փեճակ՝ Հայաստան-Թուրքիա սահմանին վրայ», **Ազդակ**, 9 Փետրուար 1993, էջ 1:
145. «Էտօզալէն խոստում՝ Ծոզըֆ Քենետիի. Թուրքիա պիտի չխափանէ նպաստներու առաքումը», **Ազդակ**, 5 Փետրուար 1993, էջ 1:
146. «Ամերիկացի խորհրդականներ կը ճնշեն Թուրքիոյ վրայ», **Ազդակ**, 22 Փետրուար 1993, էջ 1:
147. «Հայ ազատամարտիկներ կ'ազատագրեն Արցախիի ամբողջ հիւսիսը», **Ազդակ**, 8 Մարտ 1993, էջ 1:
148. «Թուրքիա-Ռուսիա միացեալ ճիգ», **Ազդակ**, 5 Մարտ 1993, էջ 1 եւ 2:
149. «2 էրֆին Պարո այցելեց», **Ազդակ**, 8 Մարտ 1993, էջ 1:
150. «Հայաստանի դէմ անուղղակի քարոզչութիւն. Թուրքիա կը խօսի Հայաստանէն անցնող կազատարին մասին», **Ազդակ**, 26 Փետրուար 1993, էջ 1:
151. «Միթերան-Տէր Պետրոսեան գերաստիճան», **Ազդակ**, 11 Մարտ 1993, էջ 1:
152. «Իզդիրի քաղաքապետը կ'արգիլէ օժանդակութեանց տարանցումը», **Ազդակ**, 26 Մարտ 1993, էջ 1:
153. «Գիւլիստան եւ Թալիշ ազատագրում», **Ազդակ**, 1 Ապրիլ 1993, էջ 1: Տես նաև՝

- «Արցախի ուժերը Քելբաջարի մէջ», Ազդակ, 3 Ապրիլ 1993, էջ 1:
154. Նոյն:
155. «Ազրպէյճան գորաշարժ կը կազմակերպէ, իսկ Թուրքիա կը սպառնայ Հայաստանի», Ազդակ, 5 Ապրիլ 1993, էջ 2:
156. «Պէտք է ակոյալ ցոյց տանք հայերուն... կ'ըսէ Էօզալ», Ազդակ, 6 Ապրիլ 1993, էջ 1:
157. «Գող' սիրտը դող...», Ազդակ, 7 Ապրիլ 1993, էջ 1:
158. «Իրան կը զգուշացնէ «երրորդ կողմի մը» միջամտութեան վտանգէն», Ազդակ, 7 Ապրիլ 1993, էջ 1:
159. «Նախագահ Ասատի հետ տեսակցելէ ետք «Թուրքիա կ'աջակցի ամառեկէ Ազրպէյճանի» յայտարարեց Վ. Փափագեան», Ազդակ, 7 Ապրիլ 1993, էջ 1:
160. «Ռուսիա զինադուլ գոյացուց... Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի միջեւ», Ազդակ, 9 Ապրիլ 1993, էջ 1:
161. «Սոչիի մէջ զինադուլի համաձայնութիւնը չէ գոյացած», Ազդակ, 10 Ապրիլ 1993, էջ 1:
162. «Թուրքիոյ շահերը վտանգուած», Ազդակ, 10 Ապրիլ 1993, էջ 3:
163. «Պարուէն' Էօզալ կը պահանջէ' «Հայաստանի ուժերը պէտք է քաշուին Ազրպէյճանէն»», Ազդակ, 14 Ապրիլ 1993, էջ 1:
164. «Թրքական քողարկուած նոր սպառնալիք. Էօզալ կ'ուզէ զինուորական դաշինք կնքել Պարուի հետ», Ազդակ, 15 Ապրիլ 1993, էջ 1:
165. Ս. Մահաբեճեան, «Ակնարկ' Էօզալեան անմաքանթաց խոստովանութիւն մը», Ազդակ, 17 Ապրիլ 1993, էջ 1:
166. Տես' ծանօթ. թիւ 164:
167. «Մինչ Էօզալ կը փորձէ Թուրքիան անմեղ ներկայացնել' Անքարա պիտի «օրինականացնէ» Ազրպէյճանի իր օժանդակութիւնները», Ազդակ, 18 Ապրիլ 1993, էջ 1:
168. «Թուրքիա արգելք կ'ըլլայ տագնապին խաղաղ լուծման» կ'ըսէ Վ. Փափագեան», Ազդակ, 15 Ապրիլ 1993, էջ 3:
169. Տես' ծանօթ. թիւ 167:
170. «Ռոյովհետեւ Թուրքիա զենք եւ զինուոր կը փոխադրէ Ազրպէյճան' Հայաստան կը սպառնայ վար առնել թրքական օդանայերը», Ազդակ, 17 Ապրիլ 1993, էջ 1:
171. «Ազերիական աղաղակող ուժի մը եւս», Ազդակ, 20 Ապրիլ 1993, էջ 1:
172. «Թուրքիոյ «կնքահայրութեամբ» Տէր Պետրոսեան - Էլշիպէլ հանդիպում Անքարայի մէջ», Ազդակ, 22 Ապրիլ 1993, էջ 1:
173. «Անքարայի բանակցութեանց ընթացքին» Տեմիրլի եւ Էլշիպէլ պայմաններ ներկայացուցին Տէր Պետրոսեանին», Ազդակ, 23 Ապրիլ 1993, էջ 1:
174. «Նախագահ Ատոն Տէր Պետրոսեան ծաղկեպսակ կը դնէ Երիտեանակաբերոյ Յուշարձանին առջեւ...», Ազդակ, 27 Ապրիլ 1993, էջ 1:
175. «Հայ-ազերի տագնապին գծով Թուրքիա դարձեալ կը յատկանի հագուիլ իրաւարարի պատմութեան», Ազդակ, 6 Մայիս 1993, էջ 1:
176. Կ'ակնարկուի Հնչակեան եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւններուն եւ Հայ Տեղափոխական Դաշնակցութեան:
177. «Յուշարարի յանձնում Ռուսիոյ դեսպանին», Ազդակ, 25 Մայիս 1993, էջ 1, եւ «Յուշարարի յանձնում Մ. Նահանգներու դեսպանին», Ազդակ, 26 Մայիս 1993, էջ 1:
178. «Մինչ Հայաստան եւ Ազրպէյճան կ'ընդունին տեակ ծրագիրը' Արցախ կը մերժէ ստորագրութեամբ մը յանձնել արեան գնով ձեռք բերուածը», Ազդակ, 27 Մայիս 1993, էջ 1:
179. «Ազրպէյճանը պաշտպանելու համար Թուրքիա հայերուն դէմ ՄԱԿ-ի ուժ պիտի պահանջէ», Ազդակ, 27 Յուլիս 1993, էջ 1:
180. «Չեթին կը փորձէ խաբել. Թուրքիա ուղղակի միջամտիս չէ Ազրպէյճանի դէպքե-

- րուն», Ազդակ, 21 Օգոստոս 1993, էջ 1:
181. «Թուրքիա ուժի ցուցադրություն կ'ընէ Հայաստանի դէմ», Ազդակ, 4 Սեպտեմբեր 1993, էջ 1:
182. «Պարու կը յաշտարարէ Հորաստիգի անկումը. Ազրպէյճանի խորհրդարանը պատրաստ՝ Արցախի հետ ուղղակի բանակցութեան», Ազդակ, 6 Սեպտեմբեր 1993 էջ 1:
183. Նոյն:
184. «Թրքական ուժեր կը կրակեն դէպի Հայաստան. Թուրքիա կը փորձէ խախտել Արցախ-Ազրպէյճան Մոսկուայի հանդիպումը», Ազդակ, 7 Սեպտեմբեր 1993, էջ 8:
185. Նոյն:
186. Նոյն, էջ 1:
187. «Անորոշութիւնը Արցախ-Ազրպէյճան բանակցութեանց շուրջ. Անգարա եւ Պարու կը բարձրացնեն ճնշումը», Ազդակ, 8 Սեպտեմբեր 1993, էջ 1:
188. Տես՝ ծանօթ. թիւ 184:
189. «Ազերիները ճախողեցուցին Արցախի հետ Մոսկուայի հանդիպումը. Մոսկուա խանդավառ չէ Թուրքիոյ խաղաղարարի առաջարկներով», Ազդակ, 10 Սեպտեմբեր 1993, էջ 1:
190. Նոյն:
191. «Մինչ Զեթին կը պահանջէ պատմել Հայաստանը՝ Ալիեյ չի խորհիր Արցախի հետ բանակցելու պատրաստակամութեան մասին», Ազդակ, 9 Սեպտեմբեր 1993, էջ 1:
192. Նոյն:
193. «Զիլլէր Մոսկուայի մէջ ետ առաւ Տեմիրլի «Ադրիականէն մինչեւ Չինական Պարիս» քաղաքականութիւնը», Ազգային Մշակոյթ, 9 Հոկտեմբեր 1993, էջ 6:
194. «Ելցին եւ Զեռնմերտին ընդունեցին Զիլլէրը. Ռուսիա-Թուրքիա առևտրական գործակցութիւնը պիտի ընդարձակուի», Ազդակ, 10 Սեպտեմբեր 1993, էջ 1:
195. Կ'ակնարկուի Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի տարիներուն, երբ տեղի ունեցաւ Հայկական Եղեռնը. Զիլլէր, սակայն, կամար կերպով կը մոռնայ 1918-ին յաջորդող շրջանը, երբ շարունակուեցաւ անիկա՝ Հայոց Եղեռնը:
196. Զարթօնք, 18 Սեպտեմբեր 1993, էջ 2:
197. Տես՝ Taner Akcam, Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu, Istanbul, 1992, ss. 95-162:
198. «Զիլլէր չի հրաժարիր հաշտարար-միջնորդի պատրանքէն», Ազդակ, 5 Հոկտեմբեր 1993, էջ 1:
199. «Արեւմուտքի հետ համաձայնագիր խզելու սպանալիքով Ռուսիա չ'ուզեր կովկասեան իր ուժերը նուազումի ենթարկել», Ազդակ, 7 Հոկտեմբեր 1993, էջ 1:
200. «Դեռպէս Աթուիլչիւն... Թուրքիա կրաշխատրի իրաւունք չ'ունի Նախիջեանի վրայ», Արարատ, 27 Հոկտեմբեր 1993, էջ 2:
201. «Նախիջեանի համար Ազրպէյճան սահմանային համաձայնագիր կ'ուզէ Թուրքիայէն», Ազդակ, 30 Դեկտեմբեր 1993, էջ 1:
202. «Թուրքիա Ապ[առնութեան] Խորհուրդի գիտ կը պահանջէ», Զարթօնք, 30 Հոկտեմբեր 1993, էջ 1:
203. «Թուրքիա գիտութեան մասնագետներ կը դրկէ Ազրպէյճան», Ազդակ, 31 Դեկտեմբեր 1993, էջ 1:
204. «Մոսկուա կը դատապարտէ «վարձկան գործածող» կողմը», Ազդակ, 31 Դեկտեմբեր 1993, էջ 1:
205. «Արցախի ուժերը կը կասեցնեն ազերիական յարձակումները», Ազդակ, 31 Դեկտեմբեր 1993, էջ 1:
206. «Հայաստանի խորհրդարանին մէջ նախագահ Տէր Պետրոսեանի Բ. ելոյթը», Ազդակ, 18 Դեկտեմբեր 1993, էջ 1:

Ձ. Մ.

THE EVOLUTION OF THE ARMENIAN QUESTION 1988 - 1993

ZAVEN MESSERLIAN

(SUMMARY)

The article presented here gives a minutely studied story of the Armenian-Turkish and the Armenian-Azeri relations, which also bear the social, political, ideological and military expressions of the time, especially in Artzakh, the Nagorno Karabagh of the westerners. The first few sections of the study which cover the last few years of the eighties, draw a clear picture of the last days of the Soviet rule in Armenia, analyze the reasons why Armenia was declared independent on 23 August, 1990, how the Karabagh Movement grew in Armenia, and how Azeri military activities in Karabagh and massacres of Armenians in Baku and Sumkayit were perpetrated by both the Azeri populace and governmental agencies in the Republic of Azerbaijan. Due to all these, Azeri forces backed by the Turkish authorities of Ankara and the Turkish political-double play, the Armenians at Karabagh did at last declare their independence on 2 September 1991. The result was nothing less than the Turkish accusations of the Armenian authorities at Yerevan as not only backing the Karabagh militia but rather fighting in their stead.

It was thus that the Karabagh-Azerbaijani question was taken to the UN, where the Security Council adopted the resolution N° 853 asking the Karabagh-Armenians to evacuate all the newly occupied lands and hand them to their legal owner — Azerbaijan.

Meanwhile, the Turkish authorities of Ankara had already started a firm blockade of the Armenian Republic hoping that in due time the Armenian government of Yerevan would hand over to the Azeris, who had never given up their «right» over Nagorno Karabagh. But inspite of the blockade, Armenia survived all the imposed difficulties, tried to find the backing of the Russian Federative Republic, sought the mediation of the U.S.A. and the economic and commercial friendship of Iran, the result was nothing but the Turkish acknowledgement of the failure of all sorts of moves against the Republic of Armenia, which did never accept the Turkish allusions that it was Armenia fighting the Azeris in and around Karabagh, though the Armenian president, Levon Ter-Petrossian did personally declare that the Question of Artzakh was a just question and it was of paramount importance for Armenia to secure both Russian political and diplomatic backing and the neutrality of Turkey if one wanted to see the Question of Artzakh solved.